

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXI (2/2019)

Krzysztof JAKUBIAK*
Monika NAWROT-BOROWSKA**

Czasopismo dla rodzin „Opiekun Domowy” (1865–1876) – o rodzinie i wychowaniu

Family magazine („The Home Carer”) (1865–1876)
– about family and education

Abstrakt

Cel. Celem niniejszego opracowania jest zwrócenie uwagi na nasilone w drugiej połowie XIX w. w Królestwie Polskim zainteresowanie publicystów pism rodzinnych – rodziną jako środowiskiem wychowawczym. Dokonana zostanie historyczna rekonstrukcja wzorca rodziny i idei wychowania w niej, wypracowywanych i propagowanych na łamach warszawskiego czasopisma rodzinnego „Opiekun Domowy” z lat 1865–1876.

Metody. prasoznawcza jakościowa analiza źródła (tekstu czasopisma) z perspektywy historyczno-pedagogicznej, metoda indukcyjna.

Wnioski. Dokonana analiza źródłowa pozwala stwierdzić, że czasopismo „Opiekun Domowy” wpisuje się w popularny w II połowie XIX wieku typ czasopism rodzinnych. Propagowano na jego łamach tradycyjny model rodziny, głównie niższych stanów, choć popularyzowane wartości i wzorce życia rodzinnego adekwatne były dla wszystkich typów rodzin funkcjonujących w XIX-wiecznym społeczeństwie. Liczne wskazówki oraz porady wychowawcze dotyczące celów, form, metod wychowania rodzinnego, zamieszczane na łamach badanego pisma, dotyczące zarówno wychowania moralnego, religijnego, zdrowotnego, jak i kształcenia intelektualnego dziecka, miały na celu kształtowanie i podnoszenie kultury pedagogicznej rodziców.

* e-mail: k.jakubiak@ug.edu.pl

Zakład Historii Nauki, Oświaty i Wychowania, Instytut Pedagogiki, Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Gdański, Bażyńskiego 4, 80-309 Gdańsk, Polska.

ORCID: 0000-0002-4620-1057

** e-mail: nawrot10@ukw.edu.pl

Wydział Pedagogiki, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Chodkiewicza 30, 85-064 Bydgoszcz, Polska.

ORCID: 0000-0003-1933-0563

Słowa kluczowe: rodzina, wychowanie, prasa rodzinna, XIX wiek, „Opiekun Domowy”, porady.

Abstract

Aim. The present study aims at drawing attention to the increased interest of family journalists in the family as an educational environment in the second half of the nineteenth century in the Kingdom of Poland. It will provide the historical reconstruction of the family model and the ideas of family upbringing, which were developed and propagated in the Warsaw family magazine “Opiekun Domowy” (“Home Carer” or “Home Caregiver”) from 1865-1876.

Methods. qualitative analysis of the source (magazine text) from a historical and pedagogical perspective.

Conclusions. The source analysis shows that the magazine “Opiekun Domowy” is part of the popular family magazine type in the second half of the 19th century. It promoted the traditional family model, mainly of the lower classes, although popularized values and models of family life were adequate for all types of families functioning in the nineteenth-century society. Numerous tips and educational advice on the goals, forms, and methods of family education were published in the pages of the study, concerning the moral, religious, health, and intellectual education of a child, were aimed at shaping and raising the pedagogical awareness of parents.

Keywords: family, upbringing, family press, 19th century, “Opiekun Domowy”, advice columns.

Wprowadzenie

Poglądy i przekonania dotyczące rodziny i wychowania w rodzinie, zalecenia w zakresie jej funkcjonowania, formułowane we wszystkich epokach historycznych, tworząc swoistą ideologię wychowania rodzinnego, adekwatną do oczekiwań społecznych danego czasu, miejsca, rozwoju cywilizacyjnego, kontekstu społeczno-kulturowego. Także na ziemiach polskich kształtowała się specyficznie polska ideologia wychowania rodzinnego¹.

¹ Zob. np. D. Żołądź-Strzelczyk, *Polska rodzina szlachecka w XVI–XVIII w. i źródła jej oddziaływań wychowawczych*, [w:] *Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początków XX wieku*, K. Jakubiak, T. Maliszewski (red.), Impuls, Kraków 2010; J. Sobczak, *Warunki i przejawy rozwoju teorii wychowania rodzinnego i edukacji rodziców od czasów odrodzenia*, [w:] A. Tchorzewski (red.), *Rodzina: przeszłość, teraźniejszość, przyszłość: materiały z konferencji organizowanej w ramach CPBP 08.17.III.1*, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1988; tenże, *Przejawy zainteresowania wychowaniem rodzinnym w pracach niektórych polskich pisarzy i pedagogów u schyłku XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne” 1992, z. 18; K. Jakubiak, *Popularyzacja wychowania rodzinnego dziecka w polskiej literaturze pedagogicznej i czasopiśmiennictwie XIX wieku*, [w:] J. Jundziłł (red.), *Rodzina w starożytnym Rzymie: materiały z konferencji naukowej, Zacisze 20–21.05.1991 r. zorganizowanej przez Katedrę Historii Wychowania WSP w Bydgoszczy*, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1993; K. Jakubiak, *Wypracowanie modelu wychowania rodzinnego dziecka*

W okresie zaborów kultura polska kształtowała własny model domu i życia rodzinnego². Celem niniejszego opracowania jest zwrócenie uwagi na nasilone w dru-

w polskiej pedagogice XIX i początku XX wieku, [w:] J. Jundziłł (red.), *Rodzina i wychowanie: ciągłość i zmienność na przestrzeni wieków*, Instytut Wydawniczy „Świadectwo”, Bydgoszcz 1995; Ł. Kabzińska, *Rodzina jako podstawowe środowisko wychowawcze w pedagogicznych koncepcjach Królestwa Polskiego z lat 1846–1914*, [w:] K. Jakubiak, A. Winiarz (red.), *Wychowanie w rodzinie polskiej od schyłku XVIII do połowy XX wieku*, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz 2000; K. Jakubiak, *Modele rodziny jako środowiska wychowawczego wypracowywane i upowszechniane w polskim piśmiennictwie pedagogicznym i rodzinnym drugiej połowy XIX i XX wieku*, [w:] K. Bartnicka (red.), *Historia, społeczeństwo, wychowanie: księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Józefowi Miąso*, WSH im. Aleksandra Gieysztorza w Pułtusku, PAN, Pułtusk – Warszawa 2004; K. Jakubiak, *Rodzina polska w dziejach nowożytnych i najnowszych jako przedmiot badań historii wychowania*, [w:] A.W. Janke (red.), *Pedagogika rodziny na progu XXI wieku, rozwój, przedmiot, obszary refleksji i badań: praca zbiorowa*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń 2004; K. Jakubiak, M. Nawrot-Borowska, *Rodzina polska w XIX wieku jako środowisko wychowawcze i jej funkcja edukacyjna*, „*Studia Paedagogica Ignatiana*” 2016, t. 19; K. Jakubiak, M. Nawrot-Borowska, *Idee i postulaty wychowania rodzinnego oraz edukacji domowej w świetle polskiego piśmiennictwa pedagogicznego od końca XVIII do początku XX wieku*, „*Kultura – Przemiany – Edukacja*” 2018, t. 6; A. Bołdyrew, *Matka i dziecko w rodzinie polskiej: ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795–1918*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2008. Wychowaniu w rodzinie na ziemiach polskich na przestrzeni wieków poświęcono także numery czasopisma „Wychowanie w Rodzinie”, np. (podano podtytuły poszczególnych tomów): L. Albański, S. Walasek (red.), *Przekaz tradycji i kultury na przestrzeni wieków*, 2011, t. 1; L. Albański, S. Walasek (red.), *Rodzina na przestrzeni wieków*, 2011, t. 2; B. Jędrzychowska, E. Jurczyk-Romanowska (red.), *Wychowanie w rodzinie od starożytnej myśli filozoficznej do współczesnych rozwiązań legislacyjnych*, 2013, t. 7; S. Walasek, A. Haratyk (red.), *Rodzina na przełomie XIX i XX wieku*, 2015, t. 12; S. Walasek, E. Jurczyk-Romanowska (red.), *Rozważania o wychowaniu, opiece i wsparciu rodzin (XVIII–XX wiek)*, 2016, t. 14. Wyniki badań poświęconych rodzinie i wychowaniu, na podstawie czasopiśmiennictwa zob. np. I. Michalska, G. Michalski (red.), *Czasopiśmiennictwo XIX i początków XX wieku jako źródło do historii edukacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2010; I. Michalska, G. Michalski (red.), *Addenda do dziejów oświaty: z badań nad prasą polską XIX i początków XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.

- ² B. Jedynak, *Dom i kobieta w kulturze niewoli*, [w:] B. Jedynak (red.), *Kobieta w kulturze i społeczeństwie*, t. 1, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1990, s. 70–105; Z. Sokół, *Rola czasopism kobiecych w kształtowaniu modelu domu rodzinnego i wzoru osobowego matki (1860–1914)*, [w:] K. Jakubiak (red.), *Partnerka, matka, opiekunka: status kobiety w dziejach nowożytnych od XV do XX wieku*, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz 2000, s. 127–145. Wyniki badań nad specyfiką czasopism rodzinnych XIX wieku, wykorzystane na potrzeby niniejszego opracowania, zaprezentowane zostały w artykule: K. Jakubiak, *Wzorzec rodziny i idee wychowania rodzinnego dziecka wypracowywane i propagowane na łamach „Kroniki Rodzinnej” i „Opiekuna Domowego” w drugiej połowie XIX wieku*, [w:] Z. Ruta, R. Ślęczka (red.), *W służbie szkoły i nauki: księga poświęcona Profesorowi Czesławowi Majorkowi*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2003, s. 315–324. Zob. też: M. Hajkowska, *Wychowanie dzieci i młodzieży na łamach „Opiekuna Domowego” (1865–1876)*, [w:] R. Bednarz-Grzybek, M. Hajkowska (red.), *Problemy opiekuńczo-wychowawcze w polskim czasopiśmiennictwie: przeszłość i teraźniejszość*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2015.

giej połowie XIX w. w byłym Królestwie Polskim zainteresowanie publicystów pism rodzinnych rodziną jako środowiskiem wychowawczym. Przedmiotem zaś będzie historyczna rekonstrukcja wzorca rodziny i idei wychowania w rodzinie, wypracowywanych i propagowanych na łamach czasopisma rodzinnego „Opiekun Domowy”, które było „poświęcone przede wszystkim strzeżeniu w łonie rodziny domowego ogniska, a mianowicie miłości, zgody, jedności, wychowania i tej ogólnej, pomiędzy członkami harmonii, której trzymanie się przynosi ład i pomyślność”³.

Wiele było czynników, które w drugiej połowie XIX wieku miały wpływ na przemiany zachodzące w społeczeństwie i sytuację rodzin. Do najważniejszych z nich, obok industrializacji, należy zaliczyć: demokratyzację życia społecznego, rozwój biologii i psychologii, inspirowany z kolei badania nad dzieckiem i wpływający na zrozumienie konieczności zmiany jego pozycji i sposobu wychowania w rodzinie, powstanie towarzystw badań nad dziećmi i organizacji, które stawiały sobie za cel edukację pedagogiczną rodziców, oraz tworzenie specjalnych czasopism o charakterze rodzinnym. Wszystkie one odegrały istotne znaczenie w formowaniu modelu wychowania rodzinnego, a także w pogłębieniu i upowszechnieniu wiedzy o rodzinie. Znaczenie i sposób funkcjonowania polskiej rodziny w tym okresie był również zdeterminowany specyfiką ówczesnych warunków politycznych. One to właśnie były m.in. jednym z bardziej istotnych czynników inspirowanych i skłaniających ówczesnych polskich publicystów i pedagogów do zainteresowania rodziną oraz podejmowania prób opracowania koncepcji wychowania rodzinnego dziecka. Znalazły one swoje odzwierciedlenie w literaturze pedagogicznej, a także publicystyce czasopism rodzinnych.

Pisma rodzinne – ogólna charakterystyka

Pisma o charakterze rodzinnym w zaborze rosyjskim pojawiły się począwszy od lat sześćdziesiątych XIX wieku. Pierwszym jednak periodykiem rodzinnym na ziemiach polskich był poznański „Dziennik Domowy” (1840–1847)⁴. W Królestwie wydawano natomiast: „Kółko Domowe” (1861–1868), „Rodzinę” (1865–1866), „Ognisko Domowe” (1872–1877), „Kronikę Rodzinną” (1867–1915) oraz opisywanego tutaj „Opiekuna Domowego” (1865–1876). Periodyki te, afirmując rodzinę, kreując jej model oraz wzory osobowe członków, głównie matki, głosiły wyraźnie sprecyzowaną

³ K. Drużba, *Dobry i zły mąż*, „Opiekun Domowy” 1870, nr 7, s. 57.

⁴ Zob. K. Jakubiak, M. Nawrot-Borowska, *Poznański „Dziennik Domowy” (1840–1847) – pierwsze polskie czasopismo rodzinne – o wychowaniu*, [w:] E. Głowacka-Sobiech, K. Kabcinińska-Luczak (red.), *Wielkopolska i Wielkopole w dziejach polskiej edukacji: Księga Jubileuszowa z okazji 50-lecia Zakładu Historii Wychowania na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2017, s. 449–474.

ideologię, którą można nazwać rodzinną, podkreślając znaczenie rodziny jako środowiska wychowawczego, kultywującego i przekazującego wartości niezniszczalne, takie jak tradycja narodowa, język i wiara⁵. W rodzinie szukano wówczas sposobu odrodzenia narodu.

Periodyki mające charakter magazynów społeczno-literackich, ze względu na swoje tytuły, programy i eksponowane treści, określane były już wówczas mianem „rodzinnych”. W żadnych innych pismach wydawanych w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku nie publikowano tak wiele artykułów specjalnie poświęconych zagadnieniom rodziny, jej funkcjom i społecznej roli, jak w nich właśnie. Obok dociekań historycznych, etnograficznych, obyczajowych i literackich oraz wychowawczych, dotyczących problematyki rodzinnej, przede wszystkim pisano o ówczesnej rodzinie ziemiańskiej, w mniejszym stopniu mieszczańsko-burżuazyjnej i inteligenckiej, a w przypadku „Opiekuna Domowego” także o „rodzinach z ludu” – chłopskich czy rzemieślniczych. Redaktorzy owych pism deklarowali w prospektach, artykułach wstępnych i publicystyce chęć służenia rodzinom w ich pracy i rozrywce. Mieli ambicje oddziaływania na społeczeństwo poprzez obecność wydawanych periodyków w polskich domach i pomoc w wychowaniu rodzinnym. Sami ich wydawcy i redaktorzy poczuli się do pewnej wspólnoty i mówili o misji społecznej swych czasopism jako periodyków rodzinnych⁶.

Pisma rodzinne wypracowywały i przedstawiały swoim czytelnikom ideał rodziny, wzory osobowe jej członków oraz zachowania się w łonie rodziny, a także przykłady prac, rozrywek i wspólnego spędzania czasu. Zawarte były one zarówno w specjalnych artykułach poświęconych sprawom rodzinnym, jak i w wielu innych materiałach poruszających niekiedy odległe od zagadnień rodzinnych tematy. Wzorce te można było bowiem odnaleźć również we wspomnieniach, artykułach historycznych, utworach literackich oraz licznych grafikach, ilustracjach i rysunkach.

Tygodnik „Opiekun Domowy” – pismo dla rodzin

„Opiekun Domowy” był tygodnikiem, wydawanym w Warszawie w latach 1865–1876, którego adresatem były rodziny z niższych warstw społecznych. Propagował wzór rodziny przystosowany do potrzeb zaścianka, rodzin chłopskich i rzemieślni-

⁵ Z. Zaleska, *Czasopisma kobiece w Polsce: (materiały do historii czasopism): rok 1818–1937*, Wyższa Szkoła Dziennikarska, Warszawa 1938; Z. Lewartowska, *Prasa kobieca i rodzinna*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1975, z. 4, s. 65–70; K. Lutyńska, *Ideologia czasopism rodzinnych Królestwa Polskiego w latach 1860–1880*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych” 1958, t. 7, s. 289–329.

⁶ K. Lutyńska, *Ideologia czasopism...*, dz. cyt., s. 305–306.

nicznych. Podtytuł pisma, syntetycznie oddający jego charakter i treść zmieniał się. W 1865 r. „pismo tygodniowe, poświęcone rodzinom polskim”, dedykowane było „sprawom wychowania, rzeczom społecznym, kulturze, sztukom pięknym”, od 1871 r. „tudzież kwestiom społecznym, nauki, literatury, sztuki i przemysłu” (wydłużenie podtytułu), a od 1875 roku wydawane było z krótszym podtytułem „pismo dla rodzin”. Zmieniano także winietę tygodnika. Początkowo w jej centrum znajdował się anioł, symbol wiary chrześcijańskiej (mogący być też interpretowanym jako symbol tytułowego opiekuna) otoczony symbolami wiedzy – książkami i globusem, sztuki – lirą i paletą, a także pracy – narzędziami ogrodniczymi i rzemieślniczymi. Następnie usunięto z winiety anioła, zaś obok wskazanych wyżej elementów dodano po obu stronach zajęte czytaniem czasopisma grupki – mężczyznę (ojca) z chłopcami i kobietę (matkę) z dziewczętami, w tle zaś ukazano wieś i miasto. Ostatecznie, zamiast eksponowanego dotąd globusa, kałamarza i książek, widniała na winiecie rodzina: ojciec trzymający książkę i matka z dzieckiem na ręku, otoczeni słuchającymi czytającego ojca dziećmi. Z pismem współpracowało wielu publicystów, poetów, pisarzy, rytowników i rysowników⁷. Najbardziej znanymi współpracownikami i publicystami „Opiekuna” byli np. Julian Ochorowicz⁸, Piotr Chmielowski⁹,

⁷ Np. wśród współpracowników „Opiekuna Domowego” [dalej w przypisach i w Bibliografii: OD] w 1870 r. (z pominięciem piszących bezimiennie) byli: Aleksandrowicz Benedykt, Anczyce Wł.L., Bałucki Michał, Belke Gustaw, Belcikowski Adam, Belza Władysław, Bochwic Otton, Boczarska Rozalia, Checiński Jan, Chodyński Adam, Doliński Gustaw, Družba Ksawery (Gumowski Fr.), Drzewiecka Kornelia, Dzikowski Mieczysław, Falkiewicz Lucjan, Feldmanowski Hieronim, Gaszczyński Stanisław, Gawarecki Zygmunt, Gomulicki Wiktor, Gumowski Franciszek, Jaroszyński Witold, Kalinka Kazimierz, Kamiński Młcisław, Karzewski Adolf, Kolberg Oskar, Konicki Michał, Kontrymowicz Jan, Kozłowski Felician, Krasuski Józef, Kraszewski J.I., Ks. Krupiński Franciszek, Kuczyński Alojzy, Kunicki Leon, Leja Emilia, Machczyńska Antonina, Majewski Stanisław, Makowiecki Aleksander, Mieczysławski Adam, Mejer Kazimierz, Milkuszyk Karol, Nakęski Ad.N., Neufeld Daniel, Nowiński Stanisław, Olszowski Wincenty, Orzeszko L., Osipowicz Aleksander, Paprocki Lucjan, Pietraszek Jan, Piotrowski Kazimierz, Plug Adam (Pietkiewicz), Podwysocki Klemens, Pol Wincenty, Pomian Waclaw, Prószyński Konrad, Prusinowski Jan, Przedecki Maksymilian, Przyborowski Walery, Przysański Aleksander, Dr. Rewieński Stanisław, Rogalewicz Antoni, Sep Józef, Skiba Wołody (Sabowski Władysław), Stawiński Karol, Stanisławski Oskar, Suchodolski Ludwik, Świętochowski Aleksander, Szumański Wiktor, Święcicki Jan, Tegazzo Franciszek, Turowski Henryk, Turski Jan Kanty, Wiland Jan, Wilczyński Adalbert, Wojciechowski (Józef z Mazowsza), Zawadywski Tomasz, Zawiszewski Ignacy, Zieleniewski M., Zofia z Brzozówki (Klimańska Zofia), Żmijewski Bolesław, za: OD 1870, *Spis przedmiotów zamieszczonych w tomie szóstym Opiekuna Domowego*, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/533550/edition/508014/content>.

⁸ Np. *Gawędy psychologiczne Juliana Ochorowicza*, OD 1871, nr 46, s. 364–365, nr 50, s. 396–397; 1872, nr 1, s. 1–4, nr 6, s. 43–44, nr 12, s. 92–93; *O pracy umysłowej w stosunku do pracy fizycznej: odczyt publiczny Juliana Ochorowicza*, OD 1872, nr 3, s. 17–18, nr 5, s. 34–35, nr 6, s. 49–50, nr 7, s. 58–59, nr 9, s. 67–68, nr 10, s. 77–78.

⁹ Np. P. Chmielowski, *Psychologiczne pytania XIX wieku, 3. O wolności woli przez Juliana Ochorowicza*, [w:] *Przegląd piśmienniczy* [dział], OD 1871, nr 44, s. 350–351.

Henryk Wernic¹⁰. Redaktorami pisma byli: Adam Mieczyski, Oskar Stanisławski, Bogumił Aspis, Franciszek Gumowski, Henryk Perzyński Alojzy Kuczyński, A. Pilecki, J. Korzeniowski. Rocznie ukazywały się 52 numery, z dodatkiem 12 tomów powieści¹¹.

Pismo było tygodnikiem stosunkowo bogato ilustrowanym (w każdym numerze zamieszczano przynajmniej dwa drzeworyty¹²), ukazywało się co środę. Jak pisała w 1869 r. Redakcja: „Dążnością jego jest przyczynianie się do rozwoju oświaty w rodzinach i strzeżenie domowego ogniska od wszelkiego rodzaju niemoralności. W piśmie tym gorąco zalecanymi są: praca, oszczędność i dobre obyczaje, bo one są podwaliną bytu należycie uorganizowanego społeczeństwa”¹³. Program czasopisma określono w pierwszym numerze, w którym pisano do czytelników:

Pogodzić was z ludźmi, nauczyć jak sobie radzić w codziennych kłopotach życia, rozjaśnić wam tajniki natury, oswoić was z myślą, że koniecznie, krwawo nie raz trzeba pracować na chleb powszedni, że w największej niedoli nie godzi się odwracać oczu od nieba, rozrywać was, gdy tęsknota lub wyteżona uwaga znuży siły wasze, uleczyć gdy niepokój i zwątpienie ogarnie dusze, przekonać was, że żadna praca nie krzywdzi, że obywatelstwo od was samych zależy, że nienawiść wszystko niszczy, a miłość cały świat odradza – oto nasze zadanie, oto hasło naszego trudu [...] Oświecać ubogich i bogatych, nauczyć w chacie i w salonie, to nasze powołanie. Nie przywdziewając szat tajemniczych, będziemy wszędzie jaśni, zrozumiali, a więc dostępni dla wszystkich¹⁴.

Program pisma zawierał więc wyraźne cele społeczne, oświatowe, patriotyczne, moralne. Miało ono służyć całym rodzinom – zarówno uboższym, jak i lepiej sytuowanym – pomocą, radami, wskazówkami w codziennym życiu, upowszechniać oświatę, szerzyć wartości narodowe, religijne, dawać pożyteczną rozrywkę po pracy¹⁵. Zada-

¹⁰ Np. H. Wernic, *Gawędy o wychowaniu*, OD 1873, nr 9; tenże, *Jak się mają zachować starsi wobec zabaw dzieci*, OD 1873, nr 18, s. 142–143; tenże, *Listy o wychowaniu*, OD 1872, nr 36, s. 287; tenże, *Zabawki dziecinne i ich znaczenie wychowawcze*, OD 1873, nr 17, s. 135–136.

¹¹ K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia: Cz. 1, Stolecie 19*, t. 6, *Dopelnienia (A–O)*, Akademia Umiejętności, Kraków 1881, s. 138.

¹² Publikowano grafiki i rysunki znanych wówczas artystów, np. Władysława Kostrzewskiego, Ksawerego Pilattiego, Franciszka Tegazzo, Artura Grottgera.

¹³ OD 1869, nr 52.

¹⁴ *Do naszych czytelników*, OD 1865, nr 1, s. 2.

¹⁵ „Opiekun Domowy» zawsze miłym będzie gościem w rodzinnym kółku tych, którzy głoszone przez niego zasady do serca przyjmują, a podawanymi radami, wiadomościami praktycznymi, słowami nauki w przystępnej wypowiedzianymi formie dzielą się z rodziną i domownikami. Mamy to przekonanie, że grosz wdowi poświęcony przez ubogą nawet rodzinę na prenumeratę naszego pisma sowiec jej się opłaci, umoralniając, niosąc iskierkę wiedzy i wytykając cel życia licznej rzeszy zwolenników cichej, ale pracowitej zagrody domowej. Tam zawitać i zagościć, pocieszyć w zwątpieniu, zachęcić do wytrwa-

nia i cele pisma przypominano czytelnikom z każdym kolejnym rokiem ukazywania się wydawnictwa¹⁶, mimo zmian w jego redakcji i wydawcach, podkreślając, iż jest to najtańsze na rynku tak bogate merytorycznie pismo ilustrowane dla rodzin, dostępne szczególnie dla tych mniej zamożnych¹⁷.

Obok treści dotyczących życia oraz obyczajowości rodzinnej, wychowania i nauczania domowego, stałe działy pisma obejmowały zagadnienia moralno-religijne, opisy miejscowości i relacje z podróży¹⁸, wiadomości z nauk przyrodniczych, medycznych, ekonomicznych i społecznych, przegląd literacki oraz poradnictwo domowe (rady i wskazówki w wielu dziedzinach życia, ułatwiające radzenie sobie w różnych sytuacjach dnia codziennego, w tym porady rolnicze, przepisy kulinarne i spiżarniane)¹⁹.

nia w na chleb powszedni ciężkiej pracy, z serca podzielić się bieżącymi wiadomościami i być przyjacielem oraz przewodnikiem we wszystkich stosunkach życia – to nasz cel, nasze zadanie”, *Od Redakcji*, OD 1866, nr 49, s. 385–386; „Zadaniem pisma jest rozprze-strzelenie oświaty i zamiłowanie do rzeczy ojczystych”, OD 1866, nr 53, s. 420.

¹⁶ Rozpoczynając trzeci rok wydawania pisma Redakcja pisała:

„W ten nowy okres wchodzim śmiało, i iść będziemy jako wprzód,
W górę chorągiew wznosząc białą, chorągiew zgody, pracy, cnot;
Przed ciężkim znojem skłonim głowy, zasługom cichym złożym cześć,
A gdzie nas przyjmą w próg domowy, życzliwe słowo, pokarm zdrowy, naukę, pokój
będziem nieść”

Na nowy rok, OD 1867, nr 1, s. 1.

¹⁷ „Trzy lata upływa, jak powodowani chęcią niesienia oświaty klasom mniej zamożnym, rozpoczęliśmy wydawnictwo «Opiekuna Domowego». Chcieliśmy przez to przyjść w pomoc, przy jak najtańszej cenie pisma tym, którzy żądni wiedzy i pożytecznych wiadomości, nie są w stanie przenieść innych, choć pięknych lecz może za drogiej ilustracji krajowych”, Józef z Mazowsza, *Na nowy rok 1866 do naszych czytelników*, OD 1866, nr 1, s. 1, [w:] *Od Redakcji*, OD 1867, nr 49, s. 393.

¹⁸ W tekście czasopisma zamieszczano opisy miast i miasteczek, zarówno z terenu ziem polskich, jak i z innych krajów (np. *Florencja: nowa stolica Włoch*, OD 1865, nr 26, s. 201–202; M.K., *Chelmino*, OD 1868, nr 36, s. 281–282) a także znajdujących się w nich zabytków (np. W. Skiba, *Pałac w Wilanowie*, OD 1866, nr 50, s. 393–394; *Katedra w Mediolanie*, OD 1886, nr 22, s. 171–174; *Ratusz w Warszawie*, OD 1870, nr 12, s. 121–122).

¹⁹ W 1866 r. treści poradnikowe w zakresie prowadzenia gospodarstwa domowego zamieszczano w osobnym dziale pt. „Rzeczy domowego użytku”, zob. np. *Rady dla pływaków*, OD 1865, nr 23, s. 183; *Sztuka wyszukiwania źródeł*, OD 1865, nr 29, s. 234; *Strzeżcie się kwiatów*, OD 1865, nr 30, s. 243; *Najtańszy barometr*, OD 1865, nr 40, s. 323; *Owady i zwierzęta, których tępić nie trzeba*, tamże; *O reperowaniu sukni bez igły i nici*, OD 1865, nr 41, s. 331; *Farba do podłóg*, OD 1865, nr 43, s. 346; *Ochrona nogawic spodni od zabrudzenia. Konewka do polewania. Maszynka do czyszczenia noży*, OD 1866, nr 23, s. 182; *Maszynka do krajania chleba*, OD 1866, nr 36, s. 288; Łatwy sposób oczyszczania beczek, kadzi i innych naczyń drewnianych. Nowy sposób bielienia bielizny, OD 1869, nr 37, s. 295–296; wskazówki kucharskie, przepisy dotyczące przygotowywania posiłków, gotowania, pieczenia, przepisy spiżarniane, np. *Rosół posilny*, [w:] *Rozmaitości* [dział], OD 1866, nr 1, s. 7; *Domowy sposób robienia octu winnego*, OD 1867, nr 1, s. 5; *Uszlachetnione piwo, konserwy z poziomek*, [w:] *Rozmaitości* [dział], OD 1867, nr 31, s. 248; G. Prz., *Chleb pytlowy i razowy*, OD 1867, nr 51,

„Opiekun Domowy”, szczególnie od 1872 r., związany był z ruchem pozytywistycznym. Liczba prenumeratorów oscylowała od 700 do 1600²⁰.

Bogaty treściowo układ czasopisma zmieniał się w kolejnych latach jego wydawania²¹. W każdym niemal numerze znajdowały się charakterystyki wybitnych postaci, zasłużonych na różnych polach Polaków, Polek, ale i cudzoziemców, z dokładnym opisem ich życia i działalności, zwykle z załączonym portetem²². Sporo miejsca w układzie treściowym pisma zajmowały opisy obyczajów, zwyczajów, zarówno świeckich (np. jarmarków, polowań, sobótki), jak i tradycji i obrzędów religijnych, związanych z obchodami roku kościelnego²³. Wśród podejmowanych zagadnień pojawiały się opisy urządzeń i sprzętów rolniczych, rzemieślniczych, narzędzi przydatnych w gospodarstwie domowym, nowości

s. 414–415; *Gorące napoje*, OD 1868, nr 49, s. 386; *Lekarstwo na czarną króstę*, [w:] *Rzeczy domowego użytku* [dział], OD 1869, nr 36, s. 287; *Sposób przechowywania mięsa. Ocet domowy*, [w:] *Rzeczy domowego użytku*, OD 1869, nr 36, s. 287; *Z czego i jak robi się cukier*, OD 1869, nr 22, s. 175–176; Łatwy sposób robienia suchych drożdży, [w:] *Rzeczy domowego użytku* [dział], OD 1869, nr 45, s. 360.

²⁰ Z. Sokół, *Rola czasopism kobiecych...*, dz. cyt., s. 129.

²¹ W pierwszym roczniku czasopisma z 1865 r. zawarto następujące działy: 1. Nauki i obrazy religijno-moralne, 2. Opisy geograficzne i podróże, 3. Nauki społeczne, 4. Wiadomości z nauk przyrodniczych i lekarskich, 5. Rolnictwo, rzemiosła, przemysł i handel, 6. Powieści, 7. Poezje, 8. Komedia i obrazki dramatyczne, 9. Podania, obyczaje i charaktery ludowe, 10. Życiorysy osób wsławionych na polu nauk i przemysłu, 11. Rozmaitości; Zapowiadając druk czasopisma w 1870 r. informowano: „Nie od rzeczy będzie nadmienić: że w skład «Opiekuna Domowego» wchodzi następujące działy: nauki moralne, opisy geograficzne i podróże, nauki społeczne, wiadomości z nauk przyrodzonych, stosowane do wszelkich praw technicznych, rolnictwo, rzemiosła, przemysł i handel, powieści, poezje, komedie, podania, obyczaje i charaktery ludowe, życiorysy ludzi wsławionych na polu nauk i przemysłu, rozmaitości: przeglądy sztuk pięknych, teatralny i literatury krajowej [...] wydawnictwo [...] przeważnie obrazowaniu potrzeb życia rodzinnego jest przeznaczone. Nie ma prawie dworu wiejskiego, żeby nie było rodziny, lub domowników, którzy z „Opiekuna Domowego” wiele rzeczy potrzebnych nauczyć się mogą, nie ma wioski, gdzieżby „Opiekun Domowy” [...] wiele moralnych i materialnych korzyści mógłby wyświadczyć szkółkom i gromadom wiejskim”, OD 1869, nr 52, s. 415.

²² *Mikołaj Kopernik*, OD 1865, nr 4, s. 26–27; nr 6, s. 47–48; A. Kuczyński, *Piotr Gabriel Boduen*, OD 1865, nr 27, s. 213–214; J. K. Turski, *Vasco de Gama*, OD 1865, nr 36, s. 285–287; A. Makowiecki, *Błogosławiony Wincenty Kadłubek*, OD 1865, nr 40, s. 317–318; Józef z Mazowsza, *Ewaryst Estkowski*, OD 1865, nr 42, s. 332–335; A. Kuczyński, *Stanisław Moniuszko*, OD 1865, nr 45, s. 367–358; S. Nowiński, *Franciszek Karpiński*, OD 1866, nr 28, s. 218–219; J. K. Turski, *Fryderyk Chopin*, OD 1866, nr 45, s. 353–354; L. Rogalski, *Ignacy Kraszewski*, OD 1867, nr 31, s. 241–242.

²³ L. Kunicki, *Koza. Zwyczaj noworoczny wieśniaków nad Bugiem*, OD 1865, nr 32, s. 259; Ks. Drużba, *Dzień zaduszny*, OD 1865, nr 44, s. 349–350; Ks. J. Osiecki, *Adwent*, OD 1865, nr 48, s. 381–382; A.N. Nakęski, *Polowanie na wilki*, OD 1866, nr 14, s. 109–110; Ks. Józef Osiecki, *Wniebowstąpienie Pańskie*, OD 1886, nr 19, s. 147; Ks. J. Osiecki, *Zielone świątki*, OD 1866, nr 20, s. 155; J. Żdżarska, *Wigilia Bożego Narodzenia*, OD 1867, nr 51, s. 414–415; M. Kamiński, *Słwko o powinszowaniach noworocznych*, OD 1868, nr 3, s. 23.

powjawiających się w dziedzinie rzemiosła i produkcji – z załączoną grafiką dokładnie ilustrującą sprzęt, maszynę czy urządzenie²⁴. Regularnie publikowano opisy fauny i flory zarówno ziem polskich, jak i innych krajów i części świata, różnorodnych gatunków zwierząt i roślin charakterystycznych dla określonego terenu i występujących w danej porze roku, sposobów ich wykorzystania w gospodarstwie domowym, rzemiośle, przemyśle (w tym także roślin leczniczych)²⁵, również opatrzone ryciną lub rycianami.

Na łamach „Opiekuna Domowego” publikowano powieści w odcinkach, a także legendy, podania²⁶, wiersze²⁷, piosenki²⁸, humoreski²⁹, anegdoty, humorystyczne zagadki (z odpowiedziami), aforyzmy, fraszki. Powieści i powiastki obyczajowe zwykle miały charakter umoralniający, cechował je dydaktyzm, miały bowiem uczyć określonych, pozytywnych zachowań, piętnować zło i zepsucie³⁰. Podobny charakter miały obrazki literackie³¹.

²⁴ Np. *Maszyna do korkowania butelek pomysłu Chopina, maszyna do lupania drzewa*, OD 1865, nr 44, r s. 365; *Ulepszona pralnia*, OD 1865, nr 46, s. 372; *Maszyna wynosząca butelki z piwnicy*, OD 1865, nr 48, s. 387–388; *Ulepszone wieszadło do bielizny*, OD 1865, nr 51, s. 412; *Piła do rżnięcia drzewa opałowego*, OD 1866, nr 41, s. 327; *Wijymadło do bielizny*, OD 1867, nr 9, s. 62; *Pompa do pojenia bydła*, OD 1868, nr 29, s. 231–232; B. Ryx, *Przyrząd do wydobywania miodu z plastrów*, OD 1869, nr 42, s. 336.

²⁵ Np. *Jodla*, OD 1865, nr 26, s. 208; *Sosna*, OD 1865, nr 31, s. 250; J. Grajnert, *Lipa*, OD 1865, nr 38, s. 305–306; A. Mieczynski, *Indyki dzikie*, OD 1865, nr 33, s. 267; Z. Jaroszewski, *Jak*, OD 1865, nr 36, s. 296; tenże, *Kuropatwy azjatyckie*, OD 1865, nr 39, s. 315; *Kogut polski*, OD 1865, nr 37, s. 299–300; *O koniu pod względem historii naturalnej*, OD 1865, nr 41, s. 331; *Paw*, OD 1866, nr 28, s. 222–223; *Nosorożec*, OD 1886, nr 49, s. 390–391; Z. Gawarecki, *O myszach i szczurach*, OD 1866, nr 12, s. 94–96; B. Aleksandrowicz, *O cietrzewiach*, OD 1867, nr 7, s. 55–56.

²⁶ *Dwa zaścianki. Podanie rodzinne*, OD 1866, nr 9, s. 69–70; *Klementyna z Tańskich-Hoffmanowa*, OD 1866, nr 15, s. 114.

²⁷ J. Grajnert, *Lato*, OD 1865, nr 29, s. 236; G. Puzynina, *Sierota*, OD 1865, nr 32, s. 254; J. z Mazowsza, *Przed ochroną*, OD 1865, nr 34, s. 271; A. Chodyński, *Przy orce*, OD 1866, nr 19, s. 146; Władysław z Zacisza, *Przedwiośnie*, OD 1867, nr 15, s. 114.

²⁸ Np. *Żniwo. Pieśń wieśniaczki*, OD 1865, nr 35, s. 278; B. Łoziński, *Pieśń przy żniwie*, OD 1866, 32, s. 251; A. Brzostowski, *Piosenka rzemieślnicza*, OD 1866, nr 37, s. 290–291; E. Leja, *Pieśń kolendowa ubogich dzieci*, OD 1866, nr 51, s. 403.

²⁹ E. Lubowski, *Wjścigi. Humoreska*, OD 1865, nr 27, s. 217.

³⁰ Np. publikowana w 1865 r. powiastka pt. *Córka rzemieślnika. Powiastka obyczajowa*; w 1866 r.: *Złodziejski portret, Licho Rzeszoto* Teodora Tomasza Jeża, *Dwaj młodzieńcy* Pauliny Wilkońskiej; w 1867 np. powieść *Dziwni ludzie* Wołodego Skiby, *Przygody pana Herbarcusa* Aleksandra Osipowicza; w 1868 r. powieść Marii Popławskiej *Sierota*, w 1869 r. powieść *Sieroca rodzina*, autorstwa Witolda Jaroszyńskiego.

³¹ Np. *Jak się wznoszą poczciwi ludzie: obrazek wiejski w dialogach przez Eleonorę Ziemięcką*, OD 1865, nr 35, s. 280–281; *Dwóch młodzieńców: powiastka z małego miasteczka przez Paulinę Wilkońską*, OD 1867, nr 5, s. 36–38; nr 6, s. 43–45; *Kalendarzanie na 1868 r.*, [w:] *Rozmaitości*, OD 1868, nr 1, s. 7; *Światne wychowanie i szkoła nieszczęścia: obrazek obyczajowy przez Adama Plugę*, OD 1868, nr 36, s. 282–286.

Czasopismo postawiło sobie za jeden z naczelných celów szerzenie oświaty.

W liczbie czynników najgłówniej wpływających na upowszechnienie oświaty, wymienione jest piśmiennictwo, czyli tzw. literatura periodyczna, do której obecnie i „Opiekun Domowy” należy. Aby godnie odpowiedzieć tak wzniosłemu przeznaczeniu [...] zamierzamy podawać tu od czasu do czasu pobieżne wiadomości, o wychodzących u nas dziełkach, które oświatę ludu w ścisłym znazeniu mają na celu³².

Podawano więc krótkie opisy i recenzje poradników, kalendarzy, katechizmów, powieści i innych publikacji, zarówno nowości na rynku wydawniczym, jak i wartościowych i godnych polecenia książek z różnych dziedzin wiedzy, wydanych w ostatnim dziecięcocięciu. Informowano także o podręcznikach i książkach do nauki dla dzieci, o literaturze gwiazdkowej czy kolędowej dla najmłodszych czytelników³³, oraz o nowo powstających bądź już wydawanych, a wartościowych czasopismach dla dorosłych i dzieci³⁴. Podkreślano wagę i znaczenie czytelnictwa, które stanowiło pokarm dla ducha, miało poszerzać horyzonty, wzbogacać wiedzę, słownictwo, służyć poradami w praktycznym życiu³⁵. „Czytanie pożytecznych książek i pism periodycznych – tym sposobem rozszerzamy zdobytą

³² A. Kuczyński, *Szkołka wiejska*, OD 1865, nr 37, s. 298.

³³ *Rozmaitości* [dział], OD 1865, nr 41, s. 332; *Powieści dla młodzieży*, [w:] *Rozmaitości* [dział], OD 1866, nr 48, s. 383; *Nowa kolenda dla dzieci*, [w:] *Rozmaitości*, OD 1866, nr 53, s. 419; *Wiadomości literackie*, OD 1867, nr 6, s. 47–48; *Wiadomości o wydanych książkach*, OD 1869, nr 20, s. 159; *O książkach wydanych*, OD 1869, nr 38, s. 304; *Kalendarze nasze*, OD 1869, nr 52, s. 409–410; *Nowe dzieła*, [w:] *Rozmaitości*, OD 1870, nr 1, s. 6; *Gwiazdki i kolendy*, [w:] *Rozmaitości*, OD 1870, nr 52, s. 540; J. Żdzarska, *O pisaniu powiastek dla dzieci*, OD 1871, nr 17, s. 129–131; *Nowiny*, OD 1871, nr 51, s. 408; *Groźna gwiazdka Wigilii Bożego Narodzenia: napisał Lucjan Falkiewicz*, [w:] *Dzieciom czytelników swoich: Opiekun Domowy na gwiazdkę* [dodatek], OD 1871, nr 51, s. 409–412; *Nowości wydawnicze*, OD 1867, nr 46, s. 375; *Nowości literackie*, OD 1867, nr 49, s. 399; *Nowości literackie*, OD 1868, nr 10, s. 79; *Wiadomości literackie*, OD 1868, nr 34, s. 272; *Biblioteczka domowa*, OD 1873, nr 50, s. 399; nr 34, s. 272; J. Jeleński, *Czytelnie dziecinne*, OD 1874, nr 9, s. 65–66; *Książki dla dzieci*, OD 1873, nr 52, 53, s. 409–410; *Nasze podręczniki do nauki historii powszechnej*, OD 1875, nr 47, s. 715–717; *Wady naszego czytelnictwa i stowarzyszenia czytelnicze*, OD 1873, nr 31, s. 246–247.

³⁴ Np. „Z prawdziwą przyjemnością przychodzi mi naznaczyć fakt, że rodzice dbali o wychowanie swych dzieci, w ostatnich czasach jęli się szczerzej nieco do umysłowego ich w kółku domowym ukształcenia. Miarą tego pocieszającego zjawiska jest «Przyjaciel Dzieci». Pismo to, zostające pod staranną redakcją J. K. Gregorowicza, zarazem redaktora «Tygodnika Mód», w początkach b. r. rozchodziło się zaledwie w 1000 egzemplarzy, obecnie zaś rozchodzi go się 2000 egzemplarzy. Dobry to znak, nie żałujmy nigdy grosza, gdy chodzi o z bogacenie główki dziecięcia”, OD 1871, nr 15, s. 120; *Prasa periodyczna* [dział], OD 1871, nr 29, s. 222–223, nr 30, s. 239, nr 31, s. 243–244, nr 32, s. 251–252, nr 33, s. 259–260, nr 34, s. 267–268, nr 36, s. 277–278, nr 37, s. 293–294, nr 41, s. 321–222, nr 44, s. 347–248.

³⁵ *O czytaniu książek*, skreślił Walery Przyborowski, OD 1870, nr 2, s. 10–11.

w szkole naukę, nabywamy pożytecznych i ciekawych wiadomości, a umysł chronimy od gnuśnej odrętwiałości, w jaką popada większość ludzi nie zajmujących się czytaniem”³⁶ – pisano. Popularyzowano samokształcenie³⁷, wskazując na konieczność ciągłego uzupełniania wiedzy w wielu dziedzinach³⁸. W 1870 r. zaczęto wydawać „Czytelnię Domową” w zeszytach, która poświęcona publikowaniu „najnowszych oryginalnych powieści, romansów, oraz innych obszerniejszych utworów literatury pięknej [...] strzedz się będzie szerzenia niemoralności [...] podawać zamierza utwory niezaprzeczonej wartości, przez znanych pisarzy krajowych skreślone”³⁹. To zbiorowe wydawnictwo miało utworzyć w każdym domu pożyteczną biblioteczkę, „która w każdym kółku rodzinnym jest bardzo pożądaną”. Sam „Opiekun Domowy” miał być także jej istotnym uzupełnieniem. Np. w 38. numerze z 1865 roku, zapowiadając czwarty kwartał wydawania pisma wskazano wyraźnie, iż oprawiony rocznik czasopisma, uzupełniony o spis przedmiotów załączony do ostatniego numeru pisma oraz z „pięknie wykonaną okładką”, stanowić będzie „pożyteczną książkę do bibliotek rodzinnych”⁴⁰.

Dom, małżeństwo i rodzina w ujęciu „Opiekuna Domowego”

W badanym tu piśmie utrzymywano, że rodzina bez względu na jej status społeczny – jest pierwszym i najważniejszym środowiskiem wychowawczym dziecka. Już wówczas, bardzo współcześnie uważano, że rodzina formuje osobowość dziecka całokształtem organizacji swego życia, tzn. przejawianymi na co dzień postawami i przekonaniem rodziców, uznawanymi wartościami, stosowanymi wzorami zachowań, poziomem ładu i porządku, układem stosunków panujących w rodzinie, oraz organizacją życia i działalności ogółu domowników⁴¹. Przez *dom*, utożsamiany z rodziną, ówczesna pedagogika rozumiała

³⁶ *Rozmaitości*, OD 1865, nr 5, s. 39.

³⁷ „Gdybyśmy poprzestać chcieli tylko na wiadomościach nabytych w szkołach, w lat kilka umielibyśmy bardzo mało, a w kilkanaście prawie nic. Dlaczego? Dla tego że co rok do ogólnej księgi wiedzy przybywa ogromny zapas nowych materiałów, nowych badań, odkryć, systematów, ulepszeń i wskazówek, o których człowiekowi mającemu pretensję do jakiejś takiej nauki, przynajmniej wiedzieć, jeżeli już nie znać je, potrzeba. Żeby więc wyjść z tego zakłętego koła niewiedomości, żeby iść tam gdzie idą wszyscy i poznać to co poznają i o czym dowiadują się wszyscy, potrzeba ciągle śledzić każdemu, stosownie do swego zatrudnienia, obowiązków, bieg wypadków ogólnego postępu, najświeższe wyniki nauk, badań, odkryć, wynalazków i rzemiosł”, [w:] K. Drużba, *Pisma periodyczne*, OD 1870, nr 10, s. 93–95.

³⁸ K. Drużba, *Potrzeba pracy umysłowej*, OD 1870, nr 8, s. 81–83.

³⁹ *Czytelnia Domowa*, OD 1869, nr 52, s. 416.

⁴⁰ *Od Redakcji*, OD 1865, nr 38, s. 308.

⁴¹ Z. Kowerska, *O wychowaniu macierzyńskim*, „Kronika Rodzinna” 1883, nr 10; Redakcja, *Wychowanie domowe*, OD 1873, nr 28, 44; Z. Bujakowski, *Dom czy szkoła?*, „Wychowanie w Domu i Szkole” 1909, nr 10, s. 932–933.

całokształt stosunków, wśród których człowiek się rodzi, wychowuje i wyrasta na członka społeczeństwa. Dom, w szerokim znaczeniu tego słowa, był traktowany jako miejsce szczególne, w którym przechowywało się wiarę ojców, cnoty, tradycje oraz pamiątki rodzinne i narodowe⁴². Na łamach „Opiekuna Domowego” dom określano jako kuźnię przyszłości narodów, źródło moralności, religii i postępu, podstawę społeczeństwa:

Dom to nie tylko ojciec i matka, nie dzieci tylko i sługi, jakby się komuś z pocziwców na pozór zdawać mogło, lecz... to pierwsze moralne ciało i ogniwo, z którego łańcuch całego życia wyrasta. Bez niego ludzie? Bez niego narody? Gdzież się rodzi pierwsza miłość, pierwsze światło, pierwszy czyn? Skąd się wykluwa postęp, skąd przyszłość, skąd prawda? [...] mógłżeby bez domu istnieć człowiek, co ponad obłoki kroczy myślą do Boga? Dom zatem, to – idealna przyszłość ziemi. To marzona przez nas przyszłość człowieka⁴³. Dom, czymże jest dom, w znaczeniu moralnym? Rodziną – rodziną. Jest więc pierwszą i najprostszą formą społeczeństwa, pierwszą podstawą jego⁴⁴.

Do rodziny, w ścisłym znaczeniu tego słowa, zaliczano: ojca, matkę, dzieci i krewnych mieszkających pod wspólnym dachem. Do rodziny pojmowanej w szerszym znaczeniu jako *dom* miała należeć także służba domowa, a na wsi także służba folwarczna. Stanowiono następującą hierarchię członków rodziny ze względu na zajmowane stanowisko i pełnione obowiązki: ojciec – matka – dzieci – służba⁴⁵.

Na łamach „Opiekuna Domowego”, podobnie jak w pozostałych pismach rodzinnych, kreowano model rodziny i wzory osobowe poszczególnych jej członków zgodnie z funkcjonującymi jeszcze, dawnymi stereotypami domów staropolskich. Formułowano szereg poglądów na rodzinę, jej genezę i rolę w społeczeństwie. Uważano, iż geneza rodziny była nadprzyrodzona, boska. Również główne elementy chrześcijańskiej koncepcji małżeństwa były ujmowane następująco: związek małżeński jest powołany przede wszystkim do prokreacji, jest węzłem nierozzerwalnym, obwarowanym nakazem wierności; żona winna jest mężowi posłuszeństwo, a mąż żonie opiekę. Każde z małżonków miało swoje powołanie życiowe, odmienne, ale zarazem uzupełniające się zadania. W propagowanym modelu rodziny patriarchalnej stosunkowo wysoka była pozycja matki. Miała ona stanowić czynnik moralnej integracji rodziny⁴⁶. Głową rodziny

⁴² *Dom* [hasło], [w:] *Encyklopedia Wychowania*, oprac. J.T. Lubomirski, t. 2, Warszawa 1885, s. 283.

⁴³ *Od Redakcji*, OD 1871, nr 46, s. 361–362

⁴⁴ F. Gumowski, *Od Redakcji*, OD 1871, nr 24, s. 185.

⁴⁵ Np. *Pogadanki prawne. Opieka*, OD 1865, nr 13; Zofia z Brzozówki, *Małżeństwo*, OD 1869, nr 18.

⁴⁶ „Jak męzczyzna jest głową w społeczeństwie, tak kobieta jest sercem miłującym. Bez kobiety nie byłoby w życiu miłości, bez miłości nie byłoby rodziny, a bez rodziny nie byłoby narodu i społeczeństwa”, *Kobieta*, OD 1865, nr 16, s. 122.

był jednak zawsze ojciec. Dosyć wysoka była również pozycja dziadka i babki, dzięki którym tradycje rodzinne przekazywane były młodemu pokoleniu.

Formułując ideał ówczesnej rodziny, na łamach „Opiekuna Domowego” podjęto się próby ukazania wzorców dobrej żony i męża⁴⁷. Kobieta, jako osoba wrażliwa na piękno, miała być delikatna i taktowna, a jej spokój i opanowanie, udzielające się wszystkim domownikom, miały łagodzić ewentualne konflikty. Podkreślano, by postępowanie żony było takie, aby mąż nigdy nie zwątpił w jej miłość. Ponadto cechować się miała wiernością, oddaniem i posłuszeństwem. Kobieta-żona winna być, jak wówczas stwierdzano, „opiekuńczym aniołem, koroną i ozdobą całego domu [...] ciepłem, ogniskiem i sercem rodziny”⁴⁸. Dla dobra małżeństwa, wymagano od niej, by była wyrozumiała, potrafiła przemilczeć sprawy, którymi nie chciała niepokoić swojego męża, a także niekiedy ukryć niechęć lub dezaprobatę dla niektórych jego poczynań⁴⁹. Kreowano wizerunek kobiety jako idealnej żony, ale i matki, pani domu, wzorowej gospodyni⁵⁰. Krytykowano te, które „do południa w ciepłych puchach się wylęgają, które we wszystkim wyręczają się służącą, które wszelką pracę poczytują za ubliżenie, za ujmę swemu wykształceniu, dla których mąż jest dostarczycielem pieniędzy, dzieci ciężarem, dom więzieniem, a zabawa koniecznością”⁵¹. Dobra żona i gospodyni, w myśl publicystyki „Opiekuna Domowego”, miała być zarządczynią domowego gospodarstwa, opiekunką służby, oszczędną, utrzymującą w domu ład

⁴⁷ „Mężczyznę Stwórca przeznaczył do czynnego, przedsiębiorczego życia, a za widownią jego działalności dał mu świat cały; kobiecie zaś pozwolił używać cichych słodczy domowego pożycia, ścieśnił obręb jej działalności, ujął może sławy, zaszczytów, znaczenia, ale uchronił zarazem od tysiącznych niebezpieczeństw, kłopotów i przykrości, na które mężczyzna jest narażony. Jego obowiązkiem jest pracować na swoje i rodziny swej utrzymanie; jest czuwać nad jej bezpieczeństwem, bronić od złych przygód, osłaniać, protegować, życie nawet w razie potrzeby za nią położyć; jej zaś obowiązki zasadzają się na oszczędzaniu męzowskiej pracy, na dbaniu o moralny i fizyczny stan dziatwy i męża swojego, na wpajaniu bojaźni Bożej i miłości bliźniego w umysły dziecinne, na porządnym i bogobojnym utrzymywaniu domu swojego, na pamiętaniu wreszcie o wszelkich, by najdrobniejszych potrzebach męża, dzieci, czeladzi i służby”, M. Kamiński, *Gospodyni*, OD 1867, nr 14, s. 110; publikacja tego obszernego artykułu, opisującego powinności i zadania dobrej gospodyni, wytykająca przywary kobiet jako żon i matek, wzbudziła duże zainteresowanie i oburzenie wśród czytelniczek, które nadsyłały do redakcji listy z komentarzami do tekstu. Część z nich została we fragmentach opublikowana w kolejnych numerach pisma w dziale z korespondencją.

⁴⁸ K. Drużba, *Dobra i zła żona*, OD 1870, nr 1, s. 105; *Zadanie kobiety przez Oskara Stanisławskiego*, OD 1870, nr 4, s. 30–31, nr 5, s. 41–43.

⁴⁹ *Żona i matka*, OD 1873, nr 19, s. 145–147.

⁵⁰ Np. wiersz pt. *Kobieta* doskonale oddawał cechy kobiecej osobowości – anioła, mającej się wyróżniać licznymi cnotami, życiem dla dobra rodziny i społeczeństwa, oddaniem Bogu. Zob. Anna S., *Kobieta*, OD 1868, nr 2, s. 11–12.

⁵¹ M. Kamiński, *Gospodyni*, OD 1867, nr 14, s. 109.

i porządek, przedkładającą dobro innych nad swoje i zawsze dążącą do domowego szczęścia i zgody⁵². Na kobiecie spoczywała odpowiedzialność za dobrobyt rodziny i społeczeństwa: „Im więcej będzie dobrych żon, tym więcej życie rodzinne, familijne, będzie miało ponęty, i tym bardziej i jaśniej zakwitnie w społeczeństwie ogólny dobrobyt i pomyślność”⁵³.

Z kolei dobry mąż w świetle publicystyki „Opiekuna Domowego” był głową rodziny, decydującym o wszystkich sprawach dotyczących jej członków. Miał być człowiekiem rozumiejącym potrzeby żony, dzieci i domowników, oraz takim gospodarzem, który potrafi zabezpieczyć dostatni byt materialny swojej rodzinie. Podobnie jak żona, zobowiązany był do wierności, miłości, a także obrony jej czci i honoru. Miał darzyć ją zaufaniem i szacunkiem⁵⁴. Mąż – „głowa rodziny, jako pan, gospodarz, jako dający nazwisko, byt i przyszłość tejże rodziny, już z natury rzeczy, jest panem położenia [...] Dobry mąż jest dla swej żony wszystkim: i ojcem, matką, bratem, panem, kochankiem, opiekunem i przyjacielem”⁵⁵. Podkreślano wpływ moralny męża na żonę, którego zadaniem było uczynić ją swoją towarzyszką poprzez wspólną pracę i obowiązki stanu małżeńskiego⁵⁶. „Dziewica dobrze wychowana, wychodząc za mąż, nie ma jeszcze edukacji ukończonej, w stanie małżeńskim dopiero, pod kierunkiem rozumnego męża jej wiedza rozjaśnia się”⁵⁷. Wyniesione z domu rodzicielskiego wiedzę i umiejętności miała kobieta realizować w swoim domu, pod czujnym męzkim okiem, kierując się zasadą miłości, porządku i gospodarności.

Autorzy tekstów publikowanych na łamach „Opiekuna Domowego” nie tylko określali ideał dobrej żony i dobrego męża, ale udzielali także rad, jak wybierać życiowego partnera czy partnerkę, z którą stworzy się przyszłą rodzinę. Należało odsunąć na bok interesy, finanse i urodę, które zwykle były głównymi czynnikami sprawczymi wyboru przyszłej towarzyski lub towarzysza życia. „Szukając żony, patrzcie na serce, na charakter, na ukształcenie, zasady, a każda chcąc iść za mąż postara się, aby uzbierać zapas potrzebny na uszczęśliwienie zacnego człowieka”⁵⁸ – radzono. Wskazywano także wiek konieczny do zawarcia małżeństwa, (zbyt wcześnie i zbyt późno zawierane małżeństwa nie były zalecane), okoliczności stanowiące przeszkodę do jego zawarcia, unieważnienia,

⁵² „Dobra gospodyni nie tylko jest uosobioną oszczędnością, ogniotrwałą kasą swego męża, ale zarazem jest to prawdziwy anioł poświęcenia. Byle tylko w domu było przyzwyczajenie i porządek, byle mąż, dzieci i czeladka byli syci i odziani, ona nieraz o sobie i potrzebach swych zapomina”, M. Kamiński, *Gospodyni*, 1867, nr 14, s. 111.

⁵³ K. Druźba, *Dobra i zła żona*, OD 1870, nr 11, s. 105–107.

⁵⁴ K. Druźba, *Dobry i zły mąż*, OD 1897, nr 7, s. 57–59.

⁵⁵ Tamże, s. 57–58.

⁵⁶ M. Kamiński, *Mąż*, OD 1867, nr 33, s. 260–263.

⁵⁷ *Rozmaitości*, OD 1865, nr 23, s. 184.

⁵⁸ *Korespondencja od redakcji Opiekuna Domowego*, OD 1867, nr 22, s. 176.

przepisy cywilne i religijne⁵⁹. „O ludziach, którzy całe życie przepędzają w stanie bezennym, nie ma tu co i mówić, są to pasożyty pracy społecznej, wieczni dłużnicy”⁶⁰.

Głównym jednakże przedmiotem zainteresowania redaktorów i publicystów pism rodzinnych było nie tyle samo małżeństwo, co rodzina⁶¹. Mawiano wówczas, iż rodzinę zawiązuje miłość dwojga ludzi, lecz dopiero dziecko ją tworzy, stanowiąc jej najwyższy i zarazem najświętszy cel, będący darem od Boga⁶². „Opiekun Domowy” wypracowywał i propagował model rodziny katolickiej. Rodzina traktowana była przede wszystkim jako komórka społeczna, która miała człowieka wychowywać, umoralniać i doprowadzać do szczęścia wiekiściego po śmierci. Decydowała ona zatem o życiu duchowym każdego z jej członków i uważana była za jedną z instytucji odpowiedzialnych za oblicze moralne społeczeństwa⁶³. Należało w codziennym życiu kierować się przykazaniami boskimi, prawdami wiary, zaś opiekę nad rodziną powierzano Matce Boskiej⁶⁴.

Obok swego charakteru chrześcijańskiego, rodzina i wychowanie rodzinne miało być przeniknięte wartościami narodowymi. Uważano, że w toku tego wychowania winno się wpoić dziecku takie wartości, których nie znajdzie ono w szkole publicznej – rządowej: miłość kraju ojczystego oraz poznanie i zrozumienie zasad współżycia obywatelskiego względem współrodaków⁶⁵.

⁵⁹ H. Tur, *Stosunki prawne familijne: o małżeństwie*, [w:] *Pogadanki prawne*, OD 1869, nr 51, s. 407–408.

⁶⁰ W. Przyborowski, *O wczesnym małżeństwie*, OD 1870, nr 30, s. 345–246.

⁶¹ „Niezaprzeczenie rodzina jest świątynią, gdzie życie, przy pracy, spokojnie i o ile można na ziemi szczęśliwie człowiek przepędza; jest jedynym ogniskiem, zdolnym rozgrzać zmartwiałych; rzeźwiącą przystanią wśród stepowej drogi żywota. Osiągnięcie szczęścia rodzinnego powinno być celem naszych zabiegów, najgorętszym życzeniem serc naszych. Pierwszym ogniwem rodziny jest małżeństwo. Dwoje ludzi płci różnej, żyjących samopas, albo na łonie dwóch oddzielnych rodzin, kojarzy się z sobą pod godłem religii, i oto nowe stadło, nowy związek rodziny”, *Posag*, OD 1868, nr 46, s. 361.

⁶² „Kiedy Bóg dobry, świętym ogniwem stulą miłości dwa serca spoi,
To chcąc im życie zrobić szczęśliwym zaraz w dobroci prawicę dwoi [...] A potem niby szczęścia koroną wieńcząc wybranych dwoje serc w świecie,
Zsyła duszyczkę błogosławioną, zsyła aniołka — zsyła im dziecię.
Ach! ta istota niewinna, święta, to anioł boży w rodzinnym kole;
Więc ojciec, matka, niechaj pamięta, że gdy wyrośnie już na pacholę,
Potem w dziewicę albo młodzieńca, by zawsze było aniołem Pana,
By niebiańskiego nie starło wieńca [...]”,
F. Gumowski, *Anioł rodziny*, OD 1867, nr 12, s. 99.

⁶³ K. Lutyńska, *Ideologia czasopism rodzinnych...*, dz. cyt., s. 310.

⁶⁴ Józef z Mazowsza, *Do Matki Boskiej*, OD 1867, nr 22, s. 187; J. Gluziński, *Westchnienie ojca rodziny do Boga*, OD 1867, nr 35, s. 275–276.

⁶⁵ P. Chmielowski, *Dom i szkoła*, OD 1873, nr 51; tenże, *Czytanie arcydzieł*, OD 1873, nr 51; D.L., *O wykształceniu w dzieciach poczucia prawa*, OD, 1873, nr 1; Zofia z Brzozówki, *Miłość macierzyńska*, OD 1869, nr 4, s. 185.

Szczególnie istotną wartością, która uznawana była za cnotę i warunek szczęśliwego i dostatniego życia rodziny, była praca.

Praca jest cnotą [...], dobrożyńcą, dającym chleb człowiekowi, aniołem stróżem, strzegącym jego obyczajów, chwałą dni młodych i pociechą starości. Ma ona wprowadzić swoje gorycze, swoje ciężary [...], ale mnóstwo pociech za nią psotępuje, niosąc owoce zabrane w szacunku ludzi, dobrym bycie rodziny i nade wszystko zaś w zadowoleniu sumienia, które jest ostateczną nagrodą wielkich jak i drobnych byle po Bogu spełnionych czynów⁶⁶.

Rzetelnie i sumiennie wykonywana miała zapewnić członkom rodzin dobre życie nie tylko na ziemi, ale i życie wieczne – zbawienie: „W każdej rodzinie tylko pracy droga z cnotą nas żeni i wiedzie do Boga”⁶⁷. Bardzo cenioną wartością, zarówno w rodzinach ziemiańskich, jak i chłopskich, była także ziemia. Praca rolnicza uważana była za ważną i szlachetną.

Innym czynnikiem, będącym warunkiem dobrobytu rodziny, była oszczędność – czasu i pieniędzy. Za szczególnie szkodliwe uważano próżniactwo, które prowadzić mogło do „popelniania wszelkiego rodzaju niemoralnych nałogów”⁶⁸. Krytykowano wszelki zbytek, bezzasadne trwonienie pieniędzy i hulaszczy tryb życia, pogoń za modą, zalecając na co dzień umiarkowanie i skromność⁶⁹. Wpojenie tych wartości młodemu pokoleniu należało do rodziców:

Rodziców to obowiązek tak wychowawć swe dzieci, by czas był dla nich najdroższą monetą, lecz nie groszodajnym wyłącznie sklepem, inaczej, często i rodzicom zgryzota, a ludziom zawsze zakał i zgorszenie. W groszolibstwie wychowane dzieci muszą grosz stawiać ponad rodziców i widzieć w ich życiu zawadę do owładania tym groszem. Jak nauka w domu, taki egzamin w życiu”⁷⁰.

⁶⁶ Zapłata robotnika, OD 1865, nr 25, s. 197; Z. Gawarecki, *Praca i oszczędność*, OD 1865, nr 28, s. 223.

⁶⁷ K. Malczewski, *Praca*, OD 1865, nr 37, s. 298; „Praca chociażby niska i pospolita, zawsze doskonali człowieka i wywiera na jego usposobienie moralne wpływy najzbawienniejsze. Praca jest to niewyczerpane źródło pociechy, niezawodne lekarstwo na wszystkie dolegliwości, najskuteczniejszy środek poprawy. Praca i tylko praca może człowieka zrobić tym, czym go Pan Bóg mieć chciał, kiedy go stwarzał”, *Mysli i zdania*, OD 1868, nr 30, s. 240.

⁶⁸ Z. Gawarecki, *O marnotrawstwie czasu*, OD 1866, nr 39, s. 310–311; J. Prusinowski, *Słowno o wartości czasu*, OD 1869, nr 34, s. 265–266; Zofia z Brzozówki, *Oszczędność*, OD 1870, nr 6, s. 49–51

⁶⁹ *Zbytek*, OD 1869, nr 2, s. 9–10; Zofia z Brzozówki, *Zaraza mody*, OD 1869, nr 5, s. 38–39.

⁷⁰ J. Prusinowski, *Słowno o wartości czasu*, OD 1869, nr 34, s. 266; F.K., *O przyzwyczajaniu dzieci do pracy*, OD 1873, nr 7, s. 53–54.

Obok wskazanych tu wcześniej wzorców żony i męża, publiczności badanego periodyku wypracowywali równolegle wzorce postaw i zachowań matki i ojca oraz pozostałych członków rodziny. W rodzinie panował wyraźny podział ról na męskie i żeńskie, ojcowskie i matczyne⁷¹. Posłannictwo kobiety upatrywali w pełnieniu roli matki⁷². Macierzyństwo traktowano jako święte zadanie kobiety i główną sferę jej działalności⁷³. Na łamach „Opiekuna Domowego” lansowano wzór matki-chrześcijkanki, której cnotą była miłość oraz zdolność do ofiar i zapomnienia siebie dla dobra dziecka oraz drugi wzór matki-obywatelki, wychowującej swe dzieci na przyszłych „pracowników-obywateli”⁷⁴. By spełnić swoją powinność, miała ona opowiadać dziecku dzieje kraju oraz wspominać takie wydarzenia, które mogły służyć jako wzór cnót, odwagi, zasług, rozumnego poświęcenia oraz gorącej miłości spraw społecznych i narodowych, aby wszystko, co ojcyste, było im znajome i bliskie⁷⁵. To matka miała być pierwszą opiekunką, powiernicą i nauczycielką domową swych dzieci.

Wbrew ówczesnym dążeniom emancypacji kobiet, publiczności „Opiekuna Domowego” uważali, że matki winny jak najwięcej przebywać w domu i w nim szukać swej działalności i swego szczęścia⁷⁶. Pisano, że u mężczyzn przeważa w podejściu

⁷¹ „W składzie rodziny inne obowiązki ciąży na matce, a inne na ojcu. I przy ojcu zawsze zostaje główne naczelnictwo. Sfera działania kobiety ogranicza się w większej części domem, a jej wpływ na dziecię ogarnia wyłącznie fizyczne wychowanie dziecka [...] początki religijnego i moralnego ukształcenia. Pod względem umysłowym matka przygotowuje tylko władze dziecka, daje mu zamiłowanie do nauki, prowadzi po pierwszych jej stopniach, budzi wyobrażenie i przyrodzone kobiece uczucie piękna. Do ojca należy wyższe stróżostwo, i kierunek wykształcenia umysłowego, szczególnie synów”, *Opieka*, [w:] *Pogadanki prawne* [dział], OD 1865, nr 13, s. 100; J.O. Bochwic, *Mężczyzna i kobieta*, OD 1870, nr 20, s. 237–238,

⁷² „Rozumne, zawsze odpowiednie środkom istnienia domowego wychowanie dzieci – to jest zadanie niezmiernie ważne, powiemy nawet najważniejsze w życiu kobiety [...] Któż goręcej i serdeczniej potrafi przemówić do młodego serca i umysłu dziecka, jeżeli nie matka? Kto żywszym potrafi być dlań wzorem cnoty, pracowitości i wszystkich zalet cechujących stworzonego na obraz i podobieństwo Boże człowieka [...] jeżeli nie matka, która miała być kapłanką, aniołem stróżem domowego ogniska? [...] Wszakże ona zajmuje miejsce Anioła stróża rodzinnego gniazda i czuwa nad nimi, a czuwa całym zasobem macierzyńskiej, nigdy nie wyczerpanej miłości”, *Zadanie kobiety: przez Oskara Stanisławskiego*, OD 1870, nr 5, s. 41–43.

⁷³ „Życie obywatelki – chrześcijkanki, ma za podstawę świętość domowego ogniska. I niewiasta [...] w rodzinnym tylko życiu znajduje swe szczęście”, *Zofia z Brzozówki, Małżeństwo*, OD 1869, nr 19, s. 145–146.

⁷⁴ *Żona i matka*, OD 1873, nr 19, s. 145–146.

⁷⁵ Tamże, s. 147.

⁷⁶ „Emancypacja, jest to wyzwolenie, wyłamanie się z pod pewnych praw i obowiązków, kobieta emancypowana chce być wszystkim, wyjąwszy kobietą; przemocą wdziera się w prerogatywy mężczyzn, a najzupełniej zapomina że Stwórcą inne jej cele przeznaczył, być z mężczyzną, nie dzielając jego trudów, nie chce być kobietą, bo się obawia

do życia rozum, zdolność przedmiotowego poznawania, u kobiety zaś uczucie. Zarzucano kobietom sentymentalizm, tkliwość, skłonność do litości i miłosierdzia, przesadną wyobraźnię, podczas gdy mężczyźni zaś cechować się mieli racjonalnością, zdolnością analizy i trzeźwego osądu. Dlatego też przed mężczyznami stał otworem świat życia publicznego, nauki i pracy, w przypadku kobiety zaś pisano, iż: „Rodzina to pole kobiecej działalności; w niej może postępować śmiało i bezpiecznie, w niej jedynie odpowiada swemu przeznaczeniu i wypełnia myśl Bożą, której częśćka jej się dostała. Rodzina ta podwalina społeczna, jest związkiem tak silnym, tak potężnym i typowym, że kobietę musi w sobie pochłonać”⁷⁷.

Z ostrożnością, a wręcz niechętnie wypowiadano się na temat pracy zawodowej matek. Przewidywano, że podjęcie przez kobietę pracy zarobkowej poza domem ograniczy jej czas na sprawowanie opieki nad dzieckiem i zajęcie się jego wychowaniem. Oceniano także, że będzie ono niekorzystne dla prawidłowego funkcjonowania rodziny. Krytykowano „postępowców”, opowiadających się za emancypacją kobiet, należnym im na równi z mężczyznami stanowiskiem w społeczeństwie, prawem do pracy zawodowej.

Gdyby kobiety oddały się pracy publicznej, któżby piastował niemowlęta, gotował obiad i budził zapracowanego męża z popołudnioej drzemki, któżby wreszcie zajmował się drobzagami gospodarskimi [...] będącymi podstawą bytu średnio zamożnych rodzin [...] zapomnieli postępowcy o tym zupełnie, że najpierwszym i najważniejszym obowiązkiem kobiety jest być matką”⁷⁸.

Postulowano, by kobiety, chcące pomóc mężowi swoją pracą w utrzymaniu rodziny, kształciły się praktycznie, w kierunku np. introligatorstwa, drzeworytnictwa, zajęć, które można wykonywać w domu, nie zaniedbując obowiązków macierzyńskich⁷⁹. Argumentem opowiadającym się za koniecznością praktycznego kształcenia kobiet i przygotowania do pracy był także fakt potencjalnego wdowieństwa,

szczytnych obowiązków żony, matki i gospodyni; słowem kobieta emancypowana, jest to kawka w pawich piórach: pawie z niej szydzą, a kawki ją dziobią. Strzeż Boże, biednemu człowiekowi spotkać na drodze swego żywota emancypantkę!”, *Korespondencja od redakcji „Opiekuna Domowego”*, OD 1868, nr 1, s. 7; *Mowa w kwestii kobiecej wypowiedziana przez Katarzynę z lordów Stanleyów hr. Amberiny Russel na wielkim mityngu w Londynie*, OD 1872, nr 13, s. 97–101; K. Drużba, *Kilka słów z powodu odczytu wypowiedzianego przez panią Aleksandrę Marczewską na dochód Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności w dniu 11 marca b.r. pod tytułem Kobieta kobietą*, OD 1870, nr 14, s. 150–151; *Lekarstwo na emancypację żon*, [w] *Rozmaitości*, OD 1870, nr 18, s. 224; J.O. Bochwic, *Mężczyzna i kobieta*, OD 1870, nr 20, 237–238.

⁷⁷ *Kilka słów w kwestii kobiecej*, OD 1868, nr 19, s. 149–150.

⁷⁸ Korwin, *Słódko w kwestii będącej dzisiaj na czasie*, OD 1869, nr 52, s. 410–411.

⁷⁹ Tamże, s. 411.

z którym wiązała się konieczność podjęcia trudu samodzielnego utrzymania dzieci i domu⁸⁰.

Chociaż w analizowanym piśmie mniej uwagi poświęcano ojcu niż matce, to jednak w nim widziano „głowę rodziny”. Rola ojca w wychowaniu dzieci miała koncentrować się na przekazywaniu tradycji, kultywowaniu przeszłości, okazywaniu miłości, prawdy i dobra oraz wpajaniu postaw patriotycznych.

Na łamach „Opiekuna Domowego” propagowano także wzorce młodzińca i dziewczyny. Wyróżniano pięć wzorców zachowań postaw młodzińca: wieszacza, mędrca, artysty, młodzińca i postępowego rolnika. Najbardziej popularyzowano ten ostatni, dla którego ziemia była żywicielką, a praca w gospodarstwie, połączona z nauką, podnosiła jego prestiż jako właśnie postępowego rolnika⁸¹. Podobne wzory prezentowano również młodym dziewczętom, opisując: dziewczę poetkę, artystkę oraz dziewczę oświecone, serdeczne i gospodarcze⁸². Jako najbardziej pożądane popularyzowano dwie ostatnie postawy, charakteryzujące się zdolnością do ponoszenia ofiar na rzecz rodziny, zaradnością, gospodarnością, służeniem bliźnim oraz zastępowaniem w razie potrzeby matki. Generalnie jednak młodzińiec miał zdobywać wiedzę i umiejętności, pomagać w gospodarstwie i przyuczać się do wytrwałej pracy, by w przyszłości przejąć obowiązki ojca. Młoda dziewczyna natomiast miała być posłuszna rodzicom, wypełniać obowiązki przyszłej gospodyni oraz wspierać matkę w pracach domowych i opiece nad młodszym rodzeństwem⁸³.

⁸⁰ „Matka-wdowa winna być zarazem i ojcem dzieci swoich, bo nie tylko kochać i wychowywać, ale zarazem kształcić, uczyć, pracować na utrzymanie dzieci swych powinna [...] nie widzimy dlaczego by nie miała się kształcić w jakim zawodzie specjalnym, który by jej zapewniał niezależne i pewne utrzymanie. Tyle lżejszych rzemioł stoi dla niej otworem, dla czegoż by się ich uczyć nie miała? [...] miałaby w każdym życia wypadku zapewnione znośne utrzymanie. Zaledwie potrzebujemy tu dodawać, że specjalność nie tylko wdowie, lecz i każdej kobiecie przydać się może”, M. Kamiński, *Wdowa*, 1867, nr 50, s. 398; Kwestię kształcenia kobiet poruszano także m.in. w: M. Popławska, *Słódko o szkole Rzemieślniczo-handlowej dla kobiet*, OD 1868, nr 32, s. 255–256; A. Jeleński, *Pensyjonnarskie kształcenie panien wobec potrzeb dzisiejszych*, OD 1874, nr 15, s. 113–115; *Na co najwięcej zwracać należy uwagę przy kształceniu kobiet*, OD 1872, nr 22, s. 174–175.

⁸¹ Zofia z Brzozówki, *Młodość*, OD 1869, nr 40–41, s. 314–315.

⁸² Tamże, s. 321–322.

⁸³ W 1867 r. opublikowano wiersz pt. *Abecadło dla młodych kobiet*. Oparte na zasadach wiary chrześcijańskiej, odwołując się do kolejnych liter alfabetu określało szereg przymiotów ducha, umiejętności, które cechować miały młodą dziewczynę, dobrą kandydatkę na żonę. Miała być ona m. in. pracowitym, oszczędnym, bogobożnym i cnotliwym aniołem na ziemi, dbającym o czystość domu, troszczącym się o wychowanie młodego pokolenia i o służbę, znającym się na pracach gospodarskich – kuchni, pralni, spiżarni, nie stroniącą od nauki, powściągliwą w mowie, skromną w ubiorze; „Dobroć, kliwość, łagodność – są to dary nieba, o te skarby najbardziej starać się potrzeba [...]”

Czasopismo przywiązywało dużą wagę do upowszechniania wzorców osobowych i postaw poszczególnych członków rodziny. „Opiekun Domowy” konsekwentnie propagował model tradycyjnej rodziny patriarchalnej, w której prym wiódł surowy, wymagający mąż i ojciec, a zarazem pracowity gospodarz. Kobieta miała być uległa i gospodarna jako żona, oraz troskliwa i opiekuńcza jako matka. Wypracowywany i upowszechniany na łamach „Opiekuna Domowego” wzorec rodziny i wychowania rodzinnego był na tyle uniwersalny, że mógł być atrakcyjny i przyjmowany przez rodziny różnych warstw społecznych.

Wychowanie domowe

Już od pedagogiki romantyzmu obowiązywało przekonanie, iż miłość rodzicielska ma w procesie wychowania wyjątkową moc sprawczą. Podobnie publicyści pism rodzinnych twierdzili, że osią stosunków między rodzicami a dziećmi winna być miłość oraz szacunek ze strony dzieci⁸⁴.

W publicystyce pedagogicznej pism rodzinnych ważną rolę w wychowaniu domowym przypisywano rodzeństwu. Rola rodzeństwa w wychowaniu tłumaczona była faktem, iż w relacjach z rodzicami dziecko zajmowało stanowisko podrzędne, natomiast we współżyciu ze swym rodzeństwem miało pozycję równorzędną, choć przyznawano, że różnicy wieku tworzyły i tu pewne zależności. Uznawano jednak, że pozycje w rodzeństwie było jednym z najważniejszych czynników wychowania, uczyło bowiem sposobu życia z sobą równymi, oceniania ludzi, szanowania i znoszenia ich słabości, a także zyskiwania pomocy i przychylności rodzeństwa⁸⁵.

Na łamach analizowanego pisma wiele uwagi poświęcano problemom zapewnienia przez rodziców dogodnych warunków rozwoju swych dzieci. Pedagogowie piszący w „Opiekunie Domowym”, znający realia życia rodzin, szczególnie tych niżej sytuowanych, zwracali głównie uwagę na kwestie wychowania zdrowotnego i higieny,

Czy pościel, czy bielizna, czy czyste odzienie, czyste serce, myśl czysta i czyste sumienie [...]

Gospodyni zadaniem najważniejszym będzie, baczone oko na wszystko mieć zawsze i wszędzie [...]

Umiarkowanie w mowie, w każdym ruchu, czynie, wdzięk, godność osobista – przystoją dziewczynie”

Maria, *Abecadło dla młodych kobiet*, OD 1867, nr 48, s. 391.

⁸⁴ „A więc szanujcie ojców swych i matki, by wam Bóg szczęścił na ziemi, Dał wam cnotliwe, szanujące dziatki, i dziećmi przyznał was swymi”

J. Prusinowski, *Czwarte przykazanie*, OD 1865, nr 36, s. 287; *Listy o wychowaniu*, OD 1876, nr 26, s. 410; L. Falkiewicz, *Kilka słów o kierunku wychowania*, OD 1872, nr 11, s. 82–84.

⁸⁵ *Sprawy wychowania*, OD 1875, nr 20, s. 311–312.

będące istotnymi czynnikami kondycji ówczesnych rodzin⁸⁶. Propagowano więc zasady zdrowego stylu życia⁸⁷, opisywano objawy różnych chorób, sposoby ich leczenia i zapobiegania, zarówno u dorosłych, jak i u dzieci⁸⁸. Wskazywano na lecznicze właściwości roślin. Starano się wykorzeniać panujące w społeczeństwie stereotypy i utarte, szkodzące zdrowiu praktyki leczenia chorób⁸⁹. Szczególnie krytykowano poszukiwanie przyczyn dolegliwości w rzuconych urokach, czarach, czy chętnie jeszcze stosowane metody guślarskie, polegające na leczeniu za pomocą czynności magicznych, przeczące zarówno nauce, jak i religii. Podając przykłady absurdalnych sposobów leczniczych, tak odradzano leczenie u znachorów, mądrych, owczarzy, wróżbitów, wiejskich babek⁹⁰.

Matki znajdowały także szczegółowe wskazówki w zakresie opieki i fizycznego wychowania dzieci, już od momentu narodzin. Chcąc zapewnić dziecku zdrowie, należało regularnie je kąpać, unikać powijania, karmić piersią matczyną, po wyrżnięciu zębów podawać odpowiednie pokarmy stałe, zarówno roślinne jak i mięsne. Wymieniano odpowiednie dla określonego wieku dziecka pokarmy, napoje, podkreślano konieczność dbania o czystość naczyń i sprzętów do karmienia. Wskazywano, jak higienicznie ubierać dzieci, stosownie do wieku i pogody. Zalecano codzienny ruch i zabawy na świeżym powietrzu, gdyż „dzieci powinny oddawać się wszelkiego rodzaju rozrywkom fizycznym”⁹¹.

Przywołując wniki badań nad długością ludzkiego życia, które przeciętnie trwało miało wtedy 36 lat, radzono co należało robić, by życie to wydłużyć. „Praca umiarkowana, spokojny umysł, czyste sumienie i rozsądne używanie wszelkich darów Bożych — oto jedyne i najsukuteczniejsze lekarstwo dla przedłużenia tak krótko-trwałego naszego istnienia”⁹². Podawano również informacje dotyczące gimnastyki, utrzyma-

⁸⁶ A. Osipowicz, *Zdrowie, czas i pieniądze*, OD 1870, nr 23, s. 277–279.

⁸⁷ *Sen*, OD 1867, nr 40, s. 324–326.

⁸⁸ *Przepis na zapalenie oczów*, OD 1865, nr 44, s. 355–356; *Choroba trychnin*, OD 1866, nr 9, s. 71; *Cholera*, OD 1866, nr 34, s. 271; *Słowo w swoim czasie: pokarmy, napoje, powietrze*, OD 1867, nr 31, s. 244–245.

⁸⁹ *O zimnicy*, OD 1865, nr 2, s. 12–13.

⁹⁰ M. Kamiński, *Guślarskie sposoby leczenia*, OD 1868, nr 23, w. 177–179; z drugiej jednak strony, podtrzymywano panujące wierzenia i przesady choćby dotyczące kobiet ciężarnych, pisząc np., że „kobiety brzemiennie zapatrujące się na jakąś twarz, wydają plód podobny do owej najbardziej na wyobraźnię działającej postaci”. Dlatego też zalecano ciężarnym otaczanie się ludźmi z ładnymi twarzami i usuwanie z ich otoczenia „wszelkiej brzydoty”. Zob. *Rozmaitości*, OD 1865, nr 26, s. 208.

⁹¹ S. Majewski, *O gimnastyce*, OD 1870, nr 25, s. 297–300; *Dla matek. Ogólne uwagi o chorobach i o pielęgnowaniu chorych dzieci*, OD 1873, nr 27, s. 212–213; nr 30, s. 237–238; nr 31, s. 244; nr 32, s. 251–252; W.S. Łukowski, *O wyborze pokarmu dla niemowląt i dzieci*, OD 1872, nr 26, s. 206; *Małe dzieci*, OD 1874, nr 41, s. 321–323; nr 42, s. 329–331; *Nieco o fizycznym wychowaniu niemowląt*, OD 1868, nr 43, s. 1–2.

⁹² *Długość życia ludzkiego*, [w:] *Rozmaitości* [dział], OD 1868, nr 8, s. 70.

nia ciała w kondycji fizycznej. Jako warunek zdrowia fizycznego zarówno starszych, jak i młodszych członków rodziny, uznawano ruch fizyczny, dlatego też zalecano systematyczne ćwiczenie ciała, czyli gimnastykę⁹³. Podkreślano skuteczność szwedzkiej gimnastyki leczniczej „we wszelkich chorobach i niemocach kości, skurczeniach żył i mięśni, dolegliwościach brzusznych, nadmiernej otyłości, bezsenności, hipochondrii i hysterii, słabościach nerwowych itp.”⁹⁴ Odwołując się do zasad higienicznych wskazywano warunki, jakie powinny panować w szkolnych izbach⁹⁵, opisywano funkcjonowanie wzorowego zakładu leczniczego dla dzieci⁹⁶, podejmowano kwestię szczepienia przeciw ospie⁹⁷.

Plagą, która niszczyła nie tylko zdrowie człowieka, ale i dobrobyt, szczęście i spokój całej jego rodziny, było pijaństwo⁹⁸. Obok wskazywania zgubnych moralnych i społecznych skutków nałogu⁹⁹, przywołując literaturę medyczną, wyjaśniano czytelnikom, jaki wpływ ma picie alkoholu na organizm człowieka. Powstrzymanie się od jego spożywania miało przynieść same pożytki: „zdrowie czerstwe, myśl wesołą i wolną, moc i rażność niezwykłą i do pracy zdolną; majątność w dobrym stanie, gospodarstwo rządne”¹⁰⁰.

⁹³ W tym „chodzenie, utrzymywanie równowagi, bieganie, tańczenie, skakanie, łażenie, czołganie, padanie, rzucanie, machanie, gibanie i kiwanie się oraz pływanie [...] jeżdżenie na koniu lub innym zwierzęciu albo na wozie”, [w:] Ad.N. Nakęski, *Gimnazjum i gimnastyka* [dział], OD 1868, nr 7, s. 55; *Kilka słów o kierunku wychowania napisał Lucjan Falkiewicz*, OD 1872, nr 11, s. 82–83.

⁹⁴ Tamże; A. Głowacki, *O potrzebie gimnastyki*, OD 1873, nr 20, s. 153–155.

⁹⁵ *Czystość izb szkolnych*, OD 1869, nr 43, s. 343–344; W. Kosmowski, *O stołach i ławkach szkolnych: urywek z higieny szkolnej*, OD 1874, nr 36, s. 294.

⁹⁶ A. Rogalewicz, *Zakład leczniczy dla dzieci doktora Sikorskiego przy ulicy Solnej w Warszawie*, OD 1870, nr 5, s. 43–45.

⁹⁷ A. Przysański, *Rady dla rodziców o fizycznym wychowaniu dzieci w pierwszych 7 latach ich życia*, OD 1870, nr 20 [dodatek], s. 245–247.

⁹⁸ *Herbata i wódka*, OD 1865, nr 47, s. 379–280; *Glupie postanowienia*, OD 1867, nr 51, s. 316.

⁹⁹ „Upijanie się jest występkiem wobec Boga, rozumu i społeczeństwa” – pisano – „I chociaż wszędy i w szkole, i w pismach, i na kazalnicy, i przy konfesjonale, stosowne napomnienia i nauki odwodzą od pijaństwa, nie ginie ono – ale wzmaga się olbrzymio [...] Jedni przywodzą do ostatniej nędzy nie tylko siebie ale i swoją rodzinę, do której utrzymania zmusza ich boskie i ludzkie prawo, oraz własne sumienie. Drudzy kończą samobójstwem, kalectwem, lub nagłą śmiercią. Innych uczciwszych, zabija zgrzyzota. Wielu pijaństwo wprowadza na drogę zbrodni, za którą prędzej czy później zasłużona spotka kara. Wszyscy zaś pijacy trwonią zdrowie, mienie, czas, dają innym zły przykład, zakłócają spokój rodziny i społeczeństwa, którego stają się zakałą i hańbą, wreszcie: poniżają godność człowieka i słuszną wzdargę na siebie ściągają”, M. Kamiński, *Zapalenie się do wódki*, OD 1867, nr 36, s. 296.

¹⁰⁰ Tamże.

Upowszechniano model domu rodzinnego, stwarzającego dobre warunki nie tylko dla prawidłowego rozwoju fizycznego i zachowania zdrowia dziecka, ale przede wszystkim jego rozwoju umysłowego, moralnego i emocjonalnego. Do podstawowych funkcji rodziny zaliczano następujące: biologiczną jako prokreacyjną, produkcyjną, emocjonalną, religijną, opiekuńczą i wychowawczą¹⁰¹. Wobec ucisku narodowościowego w Królestwie Polskim, i rusyfikacji szkolnictwa, publicyści swoją uwagę skupiali na funkcji wychowawczej rodziny. Zadaniem rodziców w domowym wychowaniu dziecka było umieć rozwijać „przymioty serca i charakteru”, uwzględniając indywidualność dziecka, wpajając prawdy i zasady religii, ucząc modlitw, oraz dając dobry przykład szlacheckich zachowań. Należało pozostawić dziecku pole do samodzielności, pozwalać wykorzystywać w poznawaniu świata wszystkie zmysły, stwarzać okazje do jak najczęstszych gier i zabaw, odpowiednio do wieku i poziomu rozwoju dobierając zabawki, spędzać czas na łonie przyrody¹⁰². Szczególnie o wychowaniu i rozwoju wychowanka do 6 roku życia miała troszczyć się matka¹⁰³. Istotną kwestią w wychowaniu dziecka było przygotowanie go do życia społecznego. Pierwszym środowiskiem, społecznością, w której dziecko wzrastało, była rodzina. Kontakt z rodzicami, rodzeństwem, służbą – był pierwszą domową szkołą dziecka¹⁰⁴. Dlatego podkreślano, iż podstawowym i skutecznym środkiem wychowania jest właściwy przykład rodziców, którzy powinni dążyć do ciągłego doskonalenia samych siebie¹⁰⁵. Dzieci bowiem, dzięki wrodzonej chęci do naśladowania, powielały ich zachowania.

W publikowanych tekstach rodzice i opiekunowie znajdowali rozliczne wskazówki postępowania wychowawczego. Od lat 70. XIX wieku można w nich zaobserwować wpływy psychologii. Postulowano, by obok znajomości teorii pedagogicznej „przede wszystkim naturę dzieci bliżej poznać, a poznawszy ją, móc jej dobre skłonności i usposobienia rozwinać, szkodliwe zaś stłumić i wykorzystać”¹⁰⁶. W wydrukowanym np. na łamach „Opiekuna Domowego” w 1871 r. odczycie wskazywano, jak rozpoznawać temperament u dzieci, jak pracować wychowawczo z poszczególnymi typami i charakterystycznymi dla nich cechami temperamentu – zarówno pozytywnie

¹⁰¹ H. Wernic, *Myśli o wychowaniu i nauczaniu*, Warszawa 1895, s. 30–35; J. Papłoński, *Zasady i zakres wychowania domowego oraz historyja metody pogładowej*, [b.w.], Warszawa 1897, s. 5–8.

¹⁰² J. Jeleński, *Zabawy dzieciinne*, OD 1875, nr 46, s. 689.

¹⁰³ A. Jeske, *Udział rodziców w wychowaniu dzieci przed rozpoczęciem nauki elementarnej*, OD 1872, nr 5, s. 33–34; A.G., *Sprawy dzieciinne*, OD 1872, nr 19.

¹⁰⁴ *Kilka słów o kierunku wychowania napisał Lucjan Falkiewicz*, OD 1872, nr 11, s. 82–83.

¹⁰⁵ Feliks, *Kilka uwag o wychowaniu dzieci*, OD 1870, nr 43, s. 461–463.

¹⁰⁶ *O temperamentach dzieci: odczyty publiczne miane w Krakowie przez Lucjana Falkiewicza*, OD 1871, nr 42, s. 332–333.

nymi, jak i negatywnymi¹⁰⁷. Przestrzegano przez wychowaniem cieplarnianym, przyzwyczajaniem dzieci do zbytku, zbyt wyszukanego stroju¹⁰⁸.

Pedagogowie uświadamiali rodzicom, że wychowanie nie powinno opierać się na manipulowaniu karami i nagrodami, gdyż – jak sądzili – nie sprzyja to prawidłowemu rozwojowi dziecka. W związku z tym krytykowano stosowanie represji fizycznych i moralnych wobec dziecka. Wskazywano na ich ujemny wpływ nie tylko na samo dziecko, ale także na atmosferę panującą w rodzinie. Jednoznacznie odrzucano zarówno stosowanie kar fizycznych wobec dzieci, jak i ich ośmieszanie. Dom, w którym rodzice tak postępowali wobec dzieci, nazywany był więzieniem¹⁰⁹.

W świetle ówczesnej publicystyki, zadaniem rodziców było wykorzenienie negatywnych skłonności i cech charakteru, właściwych wiekowi dziecięcemu, oraz rozwinięcie w dziecku poczucia odpowiedzialności i obowiązkowości. Rodzice mieli nauczyć dziecko zasad sprawiedliwości, sumienności i prawdomówności. Winni również przyzwyczajają je do pracy, przekonując jednocześnie o równorzędności pracy fizycznej i pracy umysłowej¹¹⁰. Obok tych umiejętności, za równie ważne uważano wykształcenie w dziecku poczucia prawa i miłosierdzia¹¹¹.

Nauczanie domowe

Szczególne miejsce wśród bogactwa wielu szczegółowych rad, dotyczących wychowania dzieci, zajmował problem nauczania domowego, nazywanego „szkółką domową”¹¹². Poprzez nie zamierzano realizować zadanie kształtowania świadomości historycznej

¹⁰⁷ Opisywano temperament choleryczny, flegmatyczny, sangwiniyczny i melancholijny oraz wady charakteru dziecięcego, wśród których wskazywano: zbytnią drażliwość, nienawiść, zazdrość, bojaźliwość, zdziczałość, gniew, upór, gadatliwość, niedołęstwo, zarozumiałość, ospałość (czyli ociężałość umysłu), drobnostkowość, zbytnią tkliwość, obłudę, lekkomyślność, fantazjowanie, zob. OD 1871, nr 43, s. 339–341; 1871, nr 49, s. 389–390; 1871, nr 52, s. 416; 1872, nr 2, s. 11–12, nr 4, s. 27–28, nr 6, s. 41–43, nr 7, s. 50–51, nr 8, s. 60–61.

¹⁰⁸ *O wychowaniu* [dodatek], 1870, nr 17, s. 201–201.

¹⁰⁹ *Kara i nagroda w wychowaniu*, OD 1876, nr 36, s. 572; *Listy o wychowaniu*, OD 1876, nr 27, s. 424.

¹¹⁰ F.K., *O przyzwyczajaniu dzieci do pracy*, OD 1873, nr 7, s. 53; I.Z., *Wady w dzieciach i sposoby ich usuwania*, OD 1876, nr 1, s. 3–6.

¹¹¹ D.L., *O wykształceniu w dzieciach poczucia prawa*, OD 1873, nr 1, s. 5.

¹¹² Od 1870 r. publikowano dodatek, w którym zamieszczano reklamy i ogłoszenia. Dotyczyły one także organizacji nauczania domowego, np.: „W porządnym domu, gdzie edukacja córek prowadzoną jest lekcjami na godziny, przez przychodzących nauczycieli przy sumiennym dozorze, może być przyjętych parę panierek na dokończenie edukacji”, OD 1870, nr 7, s. 70.

młodego pokolenia, praktykować cnoty narodowe, oraz wzbogacać o język ojczysty, historię, geografę i literaturę narodową – oficjalny program szkół rządowych¹¹³. Dobrze zorganizowana nauka, szczególnie elementarna, miała dawać najlepsze podstawy dla dalszego kształcenia. Nie zalecano zaczynać systematycznej nauki przed ukończeniem przez dziecko siódmego roku życia, a lekcje należało przeplatać przerwami na odpoczynek i zabawę. Polecano dobrać odpowiednią metodę nauczania, a samą naukę z podręczników urozmaicać opowiadaniem, rozmową, pokazywaniem rysunków, tłumaczeniem zjawisk natury itp. Zalecano odrzucić metodę pamięciową, na rzecz metody pogładowej (okazowej). Popularyzowano metodę froeblovską, „zasadającą na rozwijaniu umysłu dziecięcego przez odpowiednie użycie rozmaitych zabawek [...] że dziecko tam bawiąc się – uczy, układając sześciiany z drzewa i rozmaite inne geometryczne figury, wdraża się do ładu i myślenia, robiąc z papieru misterne plecionki, przyzwyczajają się do cierpliwości itd.”¹¹⁴ Przez pierwsze trzy lata początkowej nauki domowej nauczyciel miał nauczyć dziecko, obok czytania, pisania i liczenia, arytmetyki, początków kościelnej i krajowej historii, wiadomości o ziemi i świecie, o zwierzętach, roślinach, zaznajamiać z gospodarstwem wiejskim, ogrodnictwem, leśnictwem, pszczelnictwem, technologią, fabrykami, przemysłem i handlem. Naukę języka obcego zalecano zaczynać dopiero, gdy dziecko dobrze pozna język ojczysty. Podpowiadano, jakimi metodami uczyć czytania, a gdy dziecko opanowało tę sztukę – jakie książki wybierać do lektury. Rozpisywano także szczegółowo zakres programowy poszczególnych przedmiotów nauczania początkowego¹¹⁵. Podejmowano temat relacji domu rodzinnego i szkoły, a także korepetycji – domowych lekcji, szczególnie popularnych wśród chłopców uczących się w szkołach publicznych¹¹⁶.

¹¹³ E.B., *Nauczycielstwo matek*, OD 1873, nr 40; P. Chmielowski, *Dom i szkoła*, OD 1873, nr 21.

¹¹⁴ M.K., *Słowno o początkowym nauczaniu*, OD 1868, nr 33, s. 258; Szczegółowy opis metody, wykorzystania darów i efektów pracy dziecka z nimi, zamieszczono w tekście A. Makowieckiego pt. *Ogrody froeblovskie*, OD 1868, nr 32, s. 248–251; J. Ochorowicz, *Szkola ze stanowiska metody froeblovskiej*, OD 1874, nr 46, s. 364; nr 47, s. 373; nr 48, s. 381–382; Metodyczne wskazówki zabawy z pierwszym darem – kolorowymi piłkami, wraz z wierszykami i opisami gier. Zob. M. Kamiński, *Pierwszy dar Froebela*, OD 1868, nr 36, s. 288.

¹¹⁵ M.K., *Słowno o początkowym nauczaniu*, OD 1868, nr 33, s. 258–259; *Kilka słów o kierunku wychowania napisał Lucjan Falkiewicz*, OD 1872, nr 11, s. 82–83; Wł. Puchewicz *O nauczaniu początkowym*, 1872, nr 14, s. 105–107, nr 15, s. 118–119, nr 16, s. 123–125, nr 17, s. 134–135, nr 18, s. 140–141; A. Celichowski, *Nauczanie elementarne*, OD 1875, nr 37, s. 584–586, nr 38, s. 602–604; nr 39, s. 618–619; tenże, *Niektóre uwagi pedagogiczne ze stanowiska elementarnego*, OD 1876, nr 27, s. 422–424; A. Głowacki, *Jak należy rozwijać umysł dziecka?*, OD 1875, nr 5, s. 74–75; nr 7, s. 104–105; *Nauka czy zabawa*, OD 1874, nr 23, s. 188–189.

¹¹⁶ *Dom i szkoła*, OD 1872, nr 21, s. 161–163; *Korepetytorowie w naszym wychowaniu młodzieży męskiej*, OD 1876, nr 17, s. 270; *Ćwiczenia szkolne dzieciom do odrabiania w domu zadawane*, OD 1872, nr 26, s. 204–205.

Jednoznacznie odrzucano obecną w wielu zamożnych rodzinach modę na cudzoziemszczyznę i wychowanie oparte na naśladowaniu obyczaju i kultury francuskiej. Krytykowano zatem zatrudnianie guwernantek z zagranicy, nieposiadających niejednokrotnie żadnej wiedzy, prócz znajomości języka kraju, z którego pochodziły, nie wspominając o umiejętnościach pedagogicznych¹¹⁷. Postulowano konieczność porozumienia się matki z nauczycielką i przyjęcie wspólnego „frontu” w wychowaniu i nauczaniu dziecka. Zalecano, by nauczycielki znajdowały w domach swych pracodawców nie tylko zarobek, ale schronienie i wsparcie, przyjaźń i szacunek¹¹⁸. Osobną uwagę poświęcono właściwemu wyborowi nauczycielek domowych. Powinny one cechować się nie tylko odpowiednim przygotowaniem merytorycznym do nauczania, ale i przymiotami ducha. Odradzano zatrudnianie kobiet sentymentalnych, „znerwowanych”, emancypantek, drażliwych czy kapryśnych¹¹⁹. By ułatwić poszukiwanie najemnych sił pedagogicznych, zamieszczano ogłoszenia nauczycielskich biur pośrednictwa pracy¹²⁰.

Warto zwrócić uwagę, iż także pojawiające się na łamach „Opiekuna Domowego” grafiki przedstawiające życie rodzinne, popularizowały lansowany na jego łamach wzór rodziny i wychowania. Obrazowały szacunek dla codziennej pracy, wspólnego trudu na rzecz dobrobytu rodziny, a także wartości religijne. Np. w grafice ilustrującej wiersz „Lato” zamieszczono scenę żniw, wspólnie pracujących członków rodziny, łącznie z dziećmi bawiącymi się na polu, a także modlitwę dzieci pod zawieszoną na drzewie kapliczką. Grafika pt. „W chcie kowala” ukazuje tradycyjny obraz rodziny, propagowany w czasopiśmie – ojca pouczającego syna i kobietę – matkę podczas przygotowywania posiłku. Grafika ilustrująca wiersz „Rodzina”¹²¹ oddaje radość rodziców i dziadka z małego członka rodziny, który właśnie został urożyście ochrzczony. Również w grafikach zamieszczonych na stronie tytułowej spisu treści z 1870 r., wśród ilustracji przedstawiających rozmaite zajęcia i prace, na samej górze ukazano postać mężczyzny (ojca) trzymającego w ręku gazetę, a obok stojącego chłopca, podkreślając tym samym cel oświatowy pisma (od lat 70. XIX wieku liczba tekstów poświęconych wychowaniu znacząco wzrosła).

¹¹⁷ Podobnie krytycznie wypowiedziano się o zagranicznym wychowaniu synów. Zob. O. Stanisławski, *Zagraniczne wychowanie naszych paniczów*, OD 1870, nr 33, s. 369–372, nr 34, s. 377–379.

¹¹⁸ A. Machczyńska, *Nauczycielki domowe*, OD 1870, nr 12, s. 118–119.

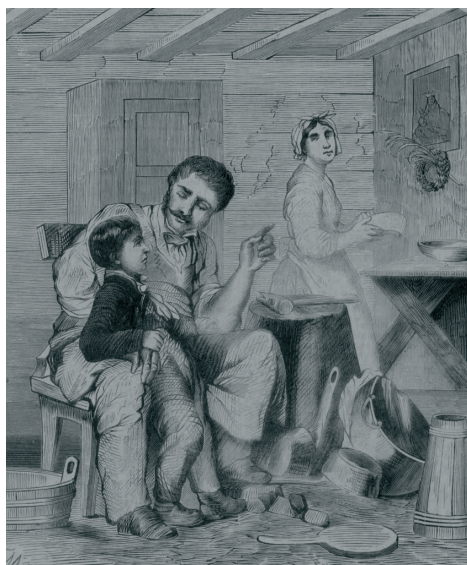
¹¹⁹ *Słówek o nauczycielkach*, OD 1869, nr 29, s. 225–227; *Rodzice i nauczycielki*, OD 1872, nr 27, s. 209–211; *Wybór nauczycieli domowych*, OD 1874, nr 45, s. 353–355.

¹²⁰ Np. „Salomea Masłowska [...] rekomenduje nauczycielki, nauczycieli, bony i osoby do towarzystw wszelkich narodowości”, [w:] *Ogłoszenia* [dział], OD 1876, nr 14, s. 228.

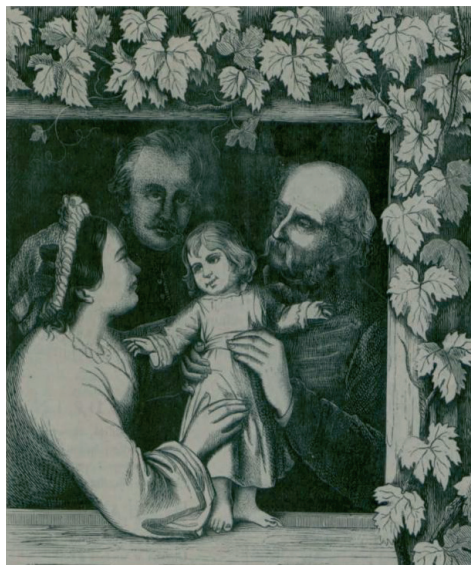
¹²¹ *Rodzina*, OD 1866, nr 35, s. 274, Ilustracja do wiersza „Rodzina”, *rysował Polkowski, wyciął na drzewie F. Szymborski*, OD 1866, nr 35, s. 273.

Rysunek 1. Grafika ilustrująca wiersz „Lato”, OD 1865, nr 29, s. 236 (fragment).

Rysunek 2. W chacie kowala: rysowała i wycięła panna Elżbieta Moniuszkówna, OD 1866, nr 41, s. 3.

Rysunek 3. Ilustracja do wiersza „Rodzina”, rysował Polkowski, wyciął na drzewie F. Szymborski, OD 1866, nr 35, s. 273.

Podsumowanie

W trudnych warunkach politycznych okresu powstaniowego oraz towarzyszących im przemianach społeczno-ekonomicznych, będących konsekwencją postępującej industrializacji, instytucja domu rodzinnego w byłym Królestwie Polskim zaczęła odgrywać rolę szczególną i wyjątkową. Stało się tak m.in. dzięki pojawieniu się wówczas czasopiśmiennictwa rodzinnego, które reprezentował przedstawiony tu periodyk. Takie czasopisma jako pierwsze sformułowały i głosiły wyraźnie sprecyzowaną ideologię rodzinną. Obejmowała ona wypracowywany i upowszechniany na łamach badanych czasopism, prezentowany tu wzorzec małżeństwa i rodziny, oraz wzorce osobowe i postulowane postawy poszczególnych jej członków. Czasopisma podejmowały także problematykę rodzinną w kontekście ówczesnych zagadnień filozoficznych, społecznych, gospodarczych i narodowych. Ideologia rodzinna traktowała rodzinę jako naturalne, pierwotne i podstawowe środowisko wychowawcze. Dlatego też ówcześni publicyści i pedagodzy formułowali szereg przedstawionych tu porad, dotyczących celów, form, dziedzin i metod wychowania rodzinnego. Zadaniem prezentowanych na łamach badanego czasopisma normatywnych wzorców życia rodzinnego, oraz idei i postulatów wychowawczych, było wywołanie wśród czytelników określonego rodzaju postępowania oraz ustalenie kryteriów wartościowania i oceny zachowań wobec m.in. kwestii narodowych i społecznych, a także postępowania wychowawczego. Liczne wskazówki oraz porady wychowawcze, prezentowane na łamach „Opiekuna Domowego”, miały na celu kształtowanie kultury pedagogicznej rodziców.

Rysunek 5. Winieta „Opiekuna Domowego” z przełomu lat 1867/8

Rysunek 6. Winieta „Opiekuna Domowego” z przełomu roczników 1869/1870

Rysunek 7. Winieta „Opiekuna Domowego” z 1870 r.

Rysunek 8. Winieta „Opiekuna Domowego” z 1876 r.

Bibliografia

- Al.G., *Sprawy dziecinne*, OD 1872, nr 19.
- Albański L., Walasek S. (red.), *Przekaz tradycji i kultury na przestrzeni wieków*, „Wychowanie w Rodzinie” 2011, t. 1.
- Aleksandrowicz B., *O cietrzewiach*, OD 1867, nr 7.
- Anna S., *Kobieta*, OD 1868, nr 2.
- Biblioteczka domowa* [dział], OD 1873, nr 50.
- Bochwic J.O., *Mężczyzna i kobieta*, 1870, nr 20.
- Bołdyrew A., *Matka i dziecko w rodzinie polskiej: ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795–1918*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2008.
- Brzostowski A., *Piosenka rzemieślnicza*, OD 1866, nr 37.
- Bujakowski Z., *Dom czy szkoła?*, „Wychowanie w Domu i Szkole” 1909, nr 10.
- Celichowski A., *Nauczanie elementarne*, OD 1875, nr 37–39.
- Celichowski A., *Niektóre uwagi pedagogiczne ze stanowiska elementarnego*, OD 1876, nr 27.
- Chmielowski P., *Czytanie arcydzieł*, OD 1873, nr 51.
- Chmielowski P., *Dom i szkoła*, OD 1873, nr 21.
- Chmielowski P., *Psychologiczne pytania XIX wieku: 3. O wolności woli przez Juliana Ochorowicza*, [w:] *Przegląd piśmienniczy* [dział], OD 1871, nr 44.
- Chodyński A., *Przy orce*, OD 1866, nr 19.
- Cholera*, OD 1866, nr 34.
- Choroba trychnin*, OD 1866, nr 9.
- Czystość izb szkolnych*, OD 1869, nr 43.
- Czytelnia Domowa*, OD 1869, nr 52.
- Ćwiczenia szkolne dzieciom do odrabiania w domu zadawane, OD 1872, nr 26.
- D.L., *O wykształceniu w dzieciach poczucia prawa*, OD 1873, nr 1.
- Dla matek. Ogólne uwagi o chorobach i o pielęgnowaniu chorych dzieci*, OD 1873, nr 27.
- Długość życia ludzkiego*, [w:] *Rozmaitości* [dział], OD 1868, nr 8.
- Dom* [hasło], [w:] *Encyklopedia Wychowania*, oprac. J.T. Lubomirski, t. 2, Warszawa 1885.
- Dom i szkoła*, OD 1872, nr 21.
- Domowy sposób robienia octu winnego*, OD 1867, nr 1.
- Družba K., *Dobra i zła żona*, OD 1870, nr 1.
- Družba K., *Dobry i zły mąż*, OD 1870, nr 7.
- Družba K., *Kilka słów z powodu odczytu wypowiedzianego przez panią Aleksandrę Marczewską na dochód Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności w dniu 11 marca b.r. pod tytułem Kobieta kobietą*, OD 1870, nr 14.
- Družba K., *Pisma periodyczne*, OD 1870, nr 10.
- Dwa zaścianki. Podanie rodzinne*, OD 1866, nr 9.
- Dwóch młodzieńców: powiastka z małego miasteczka przez Paulinę Wilkońską*, OD 1867, nr 5, 6.
- E.B., *Nauczycielstwo matek*, OD 1873, nr 40;
- Estreicher K., *Bibliografia polska XIX stulecia. Cz. 1, Stolecie 19, t. 6, Dopelnienia (A–O)*, Akademia Umiejętności, Kraków 1881
- F.K., *O przyzwyczajaniu dzieci do pracy*, OD 1873, nr 7.
- Falkiewicz L., *Groźna gwiazdka Wigilii Bożego Narodzenia*, [w:] *Dzieciom czytelników swoich: Opiekun Domowy na gwiazdkę* [dodatek], OD 1871, nr 51.
- Falkiewicz L., *Kilka słów o kierunku wychowania*, OD 1872, nr 11.
- Farba do podłóg*, OD 1865, nr 43.
- Feliks, *Kilka uwag o wychowaniu dzieci*, OD 1870, nr 43.
- Florencja. Nowa stolica Włoch*, OD 1865, nr 26.

- G.Prz., *Chleb pyłowy i razowy*, OD 1867, nr 51.
- Gawarecki Z., *O marnotrawstwie czasu*, OD 1866, nr 39.
- Gawarecki Z., *O myszach i szczurach*, OD 1866, nr 12.
- Gawarecki Z., *Praca i oszczędność*, OD 1865, nr 28.
- Gawędy psychologiczne Juliana Ochorowicza*, OD 1871, nr 46–50; 1872, nr 1, 6, 12.
- Głowacki A., *Jak należy rozwijać umysł dziecka?*, OD 1875, nr 5, 7.
- Głowacki A., *O potrzebie gimnastyki*, OD 1873, nr 20.
- Gluziński J., *Westchnienie ojca rodziny do Boga*, OD 1867, nr 35.
- Gorące napoje*, OD 1868, nr 49.
- Grajnert J., *Lato*, OD 1865, nr 29.
- Grajnert J., *Lipa*, OD 1865, nr 38.
- Gumowski F., *Anioł rodziny*, OD 1867, nr 12.
- Gumowski F., *Od Redakcji*, OD 1871, nr 24.
- Gwiazdki i kolendy*, [w:] *Rozmaitości* [dział], OD 1870, nr 52.
- Hajkowska M., *Wychowanie dzieci i młodzieży na łamach „Opiekuna Domowego” (1865–1876)*, [w:] R. Bednarz-Grzybek, M. Hajkowska (red.), *Problemy opiekuńczo-wychowawcze w polskim czasopiśmiennictwie: przeszłość i teraźniejszość*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2015.
- Herbata i wódka*, OD 1865, nr 47.
- I.Z., *Wady w dzieciach i sposoby ich usuwania*, OD 1876, nr 1.
- J. z Mazowsza, *Przed ochroną*, OD 1865, nr 34.
- Jak się wznoszą poczciwi ludzie. Obrazek wiejski w dialogach przez Eleonorę Ziemięcką*, OD 1865, nr 35.
- Jakubiak K., *Popularyzacja wychowania rodzinnego dziecka w polskiej literaturze pedagogicznej i czasopiśmiennictwie XIX wieku*, [w:] J. Jundziłł (red.), *Rodzina w starożytnym Rzymie: materiały z konferencji naukowej, Zaczysze 20–21.05.1991 r. zorganizowanej przez Katedrę Historii Wychowania WSP w Bydgoszczy*, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1993.
- Jakubiak K., *Wypracowanie modelu wychowania rodzinnego dziecka w polskiej pedagogice XIX i początku XX wieku*, [w:] J. Jundziłł (red.), *Rodzina i wychowanie: ciągłość i zmienność na przestrzeni wieków*, Instytut Wydawniczy „Świadectwo”, Bydgoszcz 1995.
- Jakubiak K., *Wzorzec rodziny i idee wychowania rodzinnego dziecka wypracowywane i propagowane na łamach „Kroniki Rodzinnej” i „Opiekuna Domowego” w drugiej połowie XIX wieku*, [w:] Z. Ruta, R. Ślęczka (red.), *W służbie szkoły i nauki: księga poświęcona Profesorowi Czesławowi Majorkowi*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2003.
- Jakubiak K., *Modele rodziny jako środowiska wychowawczego wypracowywane i upowszechniane w polskim piśmiennictwie pedagogicznym i rodzinnym drugiej połowy XIX i XX wieku*, [w:] K. Bartnicka (red.), *Historia, społeczeństwo, wychowanie: księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Józefowi Miąso*, WSH im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusk, PAN, Pułtusk – Warszawa 2004.
- Jakubiak K., *Rodzina polska w dziejach nowożytnych i najnowszych jako przedmiot badań historii wychowania*, [w:] A.W. Janke (red.), *Pedagogika rodziny na progu XXI wieku, rozwój, przedmiot, obszary refleksji i badań: praca zbiorowa*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń 2004.
- Jakubiak K., Nawrot-Borowska M., *Idee i postulaty wychowania rodzinnego oraz edukacji domowej w świetle polskiego piśmiennictwa pedagogicznego od końca XVIII do początku XX wieku*, „Kultura – Przemiany – Edukacja” 2018, nr 2018, t. 6.
- Jakubiak K., Nawrot-Borowska M., *Poznański „Dziennik Domowy” (1840–1847) – pierwsze polskie czasopismo rodzinne – o wychowaniu*, [w:] E. Głowacka-Sobiech, K. Kabacińska-Luczak (red.), *Wielkopolska i Wielkopole w dziejach polskiej edukacji: Księga Jubileuszowa z okazji 50-lecia Zakładu Historii Wychowania na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2017.

- Jakubiak K., Nawrot-Borowska M., *Rodzina polska w XIX wieku jako środowisko wychowawcze i jej funkcja edukacyjna*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2016, vol. 19.
- Jaroszewski Z., *Jak*, OD 1865, nr 36.
- Jedynak B., *Dom i kobieta w kulturze niewoli*, [w:] B. Jedynak (red.), *Kobieta w kulturze i społeczeństwie*, t. 1, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1990.
- Jeleński J., *Czytelnie dziecinne*, OD 1874, nr 9.
- Jeleński A., *Pensjonarskie kształcenie panien wobec potrzeb dzisiejszych*, OD 1874, nr 15.
- Jeleński J., *Zabawy dziecinne*, OD 1875, nr 46.
- Jeske A., *Udział rodziców w wychowaniu dzieci przed rozpoczęciem nauki elementarnej*, OD 1872, nr 5.
- Jędrychowska B., Jurczyk-Romanowska E. (red.), *Wychowanie w rodzinie od starożytnej myśli filozoficznej do współczesnych rozwiązań legislacyjnych*, „Wychowanie w Rodzinie” 2013, t. 7.
- Jodła, OD 1865, nr 26.
- Józef z Mazowska, *Do Matki Boskiej*, OD 1867, nr 22.
- Józef z Mazowska, *Ewaryst Estkowski*, OD 1865, nr 42.
- Józef z Mazowska, *Na nowy rok 1866 do naszych czytelników*, OD 1866, nr 1.
- K. Družba, *Potrzeba pracy umysłowej*, OD 1870, nr 8.
- Kabzińska Ł., *Rodzina jako podstawowe środowisko wychowawcze w pedagogicznych koncepcjach Królestwa Polskiego z lat 1846–1914*, [w:] *Wychowanie w rodzinie polskiej od schyłku XVIII do połowy XX wieku: zbiór studiów*, K. Jakubiak, A. Winiarz (red.), Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz 2000.
- Kalendarze nasze*, OD 1869, nr 52.
- Kalendarze tanie na 1868 r.*, [w:] *Rozmaitości* [dział], OD 1868, nr 1.
- Kamiński M., *Gospodyni*, OD 1867, nr 14.
- Kamiński M., *Guślarskie sposoby leczenia*, OD 1868, nr 23.
- Kamiński M., *Mąż*, OD 1867, nr 33.
- Kamiński M., *Pierwszy dar Froebela*, OD 1868, nr 36.
- Kamiński M., *Słówko o powinszowaniach noworocznych*, OD 1868, nr 3.
- Kamiński M., *Wdowa*, OD 1867, nr 50.
- Kamiński M., *Zapalenie się do wódki*, OD 1867, nr 3.
- Kara i nagroda w wychowaniu*, OD 1876, nr 36.
- Katedra w Mediolanie*, OD 1886, nr 22.
- Kilka słów o kierunku wychowania napisał Lucjan Falkiewicz*, OD 1872, nr 11.
- Kilka słów w kwestii kobiecej*, OD 1868, nr 19.
- Klementyna z Tańskich-Hoffmanowa*, OD 1866, nr 15.
- Kobieta*, OD 1865, nr 16.
- Kogut polski*, OD 1865, nr 37.
- Korepetytorowie w naszym wychowaniu młodzieży męskiej*, OD 1876, nr 17.
- Korespondencja od redakcji „Opiekuna Domowego”*, OD 1867, nr 22.
- Korespondencja od redakcji „Opiekuna Domowego”*, OD 1868, nr 1.
- Korwin, *Słówko w kwestii będącej dzisiaj na czasie*, OD 1869, nr 52.
- Kosmowski W., *O stołach i ławkach szkolnych: urywek z higieny szkolnej*, OD 1874, nr 36.
- Ks. Družba, *Dzień zaduszny*, OD 1865, nr 44.
- Ks. J. Osiecki, *Adwent*, OD 1865, nr 48.
- Ks. J. Osiecki, *Wniebowstąpienie Pańskie*, OD 1886, nr 19.
- Ks. J. Osiecki, *Zielone świątki*, OD 1866, nr 20.
- Książki dla dzieci*, OD 1873, nr 52, 53.
- Kuczyński A., *Piotr Gabriel Boduen*, OD 1865, nr 27.
- Kuczyński A., *Stanisław Moniuszko*, OD 1865, nr 45.

- Kuczyński A., *Szkółka wiejska*, OD 1865, nr 37.
- Kunicki L., *Koza: zwyczaj noworoczny wieśniaków nad Bugiem*, OD 1865, nr 32.
- Leja E., *Pieśń kolendowa ubogich dzieci*, OD 1866, nr 51.
- Lekarstwo na czarną krostę*, [w:] *Rzeczy domowego użytku* [dział], OD 1869, nr 36.
- Lekarstwo na emancypację żon*, [w:] *Rozmaitości* [dział], OD 1870, nr 18.
- Lewartowska Z., *Prasa kobieca i rodzinna*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1975, z. 4.
- Listy o wychowaniu*, OD 1876, nr 26.
- Lubowski E., *Wyscigi. Humoreska*, OD 1865, nr 27.
- Lutyńska K., *Ideologia czasopism rodzinnych Królestwa Polskiego w latach 1860–1880*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych” 1958, t. 7.
- Łatwy sposób oczyszczania beczek, kadzi i innych naczyń drewnianych: *nowy sposób bielienia bielizny*, [w:] *Rzeczy domowego użytku* [dział], OD 1869, nr 37.
- Łatwy sposób robienia suchych drożdży, [w:] *Rzeczy domowego użytku* [dział], OD 1869, nr 45.
- Łoziński B., *Pieśń przy żniwie*, OD 1866, nr 32.
- Łukowski W. S., *O wyborze pokarmu dla niemowląt i dzieci*, OD 1872, nr 26.
- M.K., *Chełmno*, OD 1868, nr 36.
- M.K., *Słowo o początkowym nauczaniu*, OD 1868, nr 33.
- Machczyńska A., *Nauczycielki domowe*, OD 1870, nr 12.
- Majewski S., *O gimnastyce*, OD 1870, nr 25.
- Makowiecki A., *Błogosławiony Wincenty Kadłubek*, OD 1865, nr 40.
- Makowiecki A., *Ogrody froebrowskie*, OD 1868, nr 32.
- Malczewski K., *Praca*, OD 1865, nr 37.
- Małe dzieci*, OD 1874, nr 41, nr 42.
- Maria, *Abecadło dla młodych kobiet*, OD 1867, nr 48.
- Maszyna do korkowania butelek pomysłu Chopina, maszyna do łupania drzewa*, OD 1865, nr 44.
- Maszyna wynosząca butelki z piwnicy*, OD 1865, nr 48.
- Maszynka do krajania chleba*, OD 1866, nr 36.
- Michalska I., Michalski G. (red.), *Addenda do dziejów oświaty: z badań nad prasą polską XIX i początków XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.
- Michalska I., Michalski G. (red.), *Czasopiśmiennictwo XIX i początków XX wieku jako źródło do historii edukacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2010
- Mieczyński A., *Indyki dzikie*, OD 1865, nr 33.
- Mikołaj Kopernik*, OD 1865, nr 4; nr 6.
- Mowa w kwestii kobiecej wypowiedziana przez Katarzynę z lordów Stanleyów hr. Amberiny Russel na wielkim mitingu w Londynie*, OD 1872, nr 13.
- Myśli i zdania*, OD 1868, nr 30.
- Na co najwięcej zwracać należy uwagę przy kształceniu kobiet*, OD 1872, nr 22.
- Na nowy rok*, OD 1867, nr 1.
- Nakęski A.N., *Polowanie na wilki*, OD 1866, nr 14.
- Nakęski Ad.N., *Gimnazjum i gimnastyka*, OD 1868, nr 7.
- Nasze podręczniki do nauki historii powszechnej*, OD 1875, nr 47.
- Nauka czy zabawa*, OD 1874, nr 23.
- Nieco o fizycznym wychowaniu niemowląt*, OD 1868, nr 43.
- Nosorożec*, OD 1886, nr 49.
- Nowa kolenda dla dzieci*, [w:] *Rozmaitości* [dział], OD 1866, nr 53.
- Nowe dzieła*, [w:] *Rozmaitości* [dział], OD 1870, nr 1.
- Nowiny* [dział], OD 1871, nr 51.
- Nowiński S., *Franciszek Karpiński*, OD 1866, nr 28.
- Nowości literackie* [dział], OD 1867, nr 49.

- Nowości literackie* [dział], OD 1868, nr 10.
Nowości wydawnicze [dział], OD 1867, nr 46.
O czytaniu książek, skreślił Walery Przyborowski, OD 1870, nr 2.
O koniu pod względem historii naturalnej, OD 1865, nr 41.
O książkach wydanych, OD 1869, nr 3.
O nauczaniu początkowym, OD 1872, nr 14-18.
O pracy umysłowej w stosunku do pracy fizycznej: odczyt publiczny Juliana Ochorowicza, OD 1872, nr 3, 5–10.
O reperowaniu sukni bez igły i nici, OD 1865, nr 41.
O temperamentach dzieci: odczyty publiczne miane w Krakowie przez Lucjana Falkiewicza, OD 1871, nr 42, 43, 49, 52; 1872, nr 2, 4, 6–8.
O wychowaniu [dodatek], OD 1870, nr 17.
O zimnicy, OD 1865, nr 2.
Ochorowicz J., *Szkola ze stanowiska metody freblowskiej*, OD 1874, nr 46–48.
Ochrona nogawic spodni od zabrudzenia. Konewka do polewania. Maszynka do czyszczenia noży, [w:] *Rzeczy domowego użytku* [dział], OD 1866, nr 23.
Od Redakcji, OD 1866, nr 49.
Od Redakcji, OD 1867, nr 49.
Od Redakcji, OD 1865, nr 38.
Od Redakcji, OD 1871, nr 46.
Ogłoszenia [dział], OD 1876, nr 14.
Opieka, [w:] *Pogadanki prawne* [dział], OD 1865, nr 13.
Owady i zwierzęta, których tępić nie trzeba, OD 1865, nr 40.
Papłoński J., *Zasady i zakres wychowania domowego oraz historyja metody pogładowej*, [b.w.], Warszawa 1897.
Papłoński J., *Zasady wychowania domowego*, „Kronika Rodzinna” 1871, nr 12.
Paw, OD 1866, nr 28.
Piła do rżnięcia drzewa opałowego, OD 1866, nr 41.
Pompa do pojenia bydła, OD 1868, nr 29.
Popławska M., *Słowo o szkole Rzemieślniczo-handlowej dla kobiet*, OD 1868, nr 32.
Posąg, OD 1868, nr 46.
Powieści dla młodzieży, [w:] *Rozmaitości* [dział], OD 1866, nr 48.
Prasa periodyczna [dział], OD 1871, nr 29, 30–34, 36–37, 41, 44.
Prusinowski J., *Czwarte przykazanie*, OD 1865, nr 36.
Prusinowski J., *Słowo o wartości czasu*, OD 1869, nr 34.
Przepis na zapalenie oczów, OD 1865, nr 44.
Przyborowski W., *O wczesnym małżeństwie*, OD 1870, nr 30.
Przystański A., *Rady dla rodziców o fizycznym wychowaniu dzieci w pierwszych 7 latach ich życia* [dodatek], OD 1870, nr 20.
Puchewicz Wł., *O nauczaniu początkowym*, OD 1872, nr 14, 15.
Puzynina G., *Sierota*, OD 1865, nr 32.
Rady dla pływaków, OD 1865, nr 23.
Ratusz w Warszawie, OD 1870, nr 12.
Rodzice i nauczycielki, OD 1872, nr 27.
Rogalewicz A., *Zakład leczniczy dla dzieci doktora Sikorskiego przy ulicy Solnej w Warszawie*, OD 1870, nr 5.
Rogalski L., *Ignacy Kraszewski*, OD 1867, nr 31.
Rosół posilny, [w:] *Rozmaitości* [dział], OD 1866, nr 1.
Rozmaitości [dział], OD 1865, nr 5, 23, 26, 41.

- Ryx B., *Przyrząd do wydobywania miodu z plastrów*, OD 1869, nr 42.
Sen, OD 1867, nr 40.
Skiba W., *Pałac w Wilanowie*, OD 1866, nr 50.
Słowo w swoim czasie: pokarmy, napoje, powietrze, OD 1867, nr 31.
Słówko o nauczycielkach, OD 1869, nr 29.
Sobczak J., *Przejawy zainteresowania wychowaniem rodzinnym w pracach niektórych polskich pisarzy i pedagogów u schyłku XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku*, J. Jundziłł (red.), „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne” 1992, z. 18.
Sobczak J., *Warunki i przejawy rozwoju teorii wychowania rodzinnego i edukacji rodziców od czasów odrodzenia*, [w:] A. Tchorzewski (red.), *Rodzina: przeszłość, teraźniejszość, przyszłość: materiały z konferencji organizowanej w ramach CPBP 08.17.III.1*, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1988
Sokół Z., *Rola czasopism kobiecych w kształtowaniu modelu domu rodzinnego i wzoru osobowego matki (1860-1914)*, [w:] K Jakubiak (red.), *Partnerka, matka, opiekunka. Status kobiety w dziejach nowożytnych od XV do XX wieku*, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz 2000.
Sosna, OD 1865, nr 31.
Sposób przechowywania mięsa. Ocet domowy, [w:] *Rzeczy domowego użytku [dział]*, OD 1869, nr 36.
Sprawy wychowania, OD 1875, nr 20.
Strzeżcie się kwiatów, OD 1865, nr 30.
Sztuka wyszukiwania źródeł, OD 1865, nr 29.
Świetne wychowanie i szkoła nieszczęścia. Obrazek obyczajowy przez Adama Pługa, OD 1868, nr 36.
Tur H., *Stosunki prawne familijne. O małżeństwie*, [w:] *Pogadanki prawne [dział]*, OD 1869, nr 51.
Turski J.K., *Fryderyk Chopin*, OD 1866, nr 45.
Turski J.K., *Vasco de Gama*, OD 1865, nr 36.
Ulepszona pralnia, OD 1865, nr 46.
Ulepszone wieszadło do bielizny, OD 1865, nr 51.
Uszlachetnione piwo, konserwy z poziomek, [w:] *Rozmaitości [dział]*, OD 1867, nr 31.
Wady naszego czytelnictwa i stowarzyszenia czytelnicze, OD 1873, nr 31.
Walasek S., Haratyk A. (red.), *Rodzina na przełomie XIX i XX wieku*, „Wychowanie w Rodzinie” 2015, vol. 12.
Walasek S., Jurczyk-Romanowska E. (red.), *Rozważania o wychowaniu, opiece i wsparciu rodzin (XVIII–XX wiek)*, „Wychowanie w Rodzinie” 2016, t. 14.
Wernic H., *Gawędy o wychowaniu*, OD 1873, nr 9.
Wernic H., *Jak się mają zachować starsi wobec zabaw dzieci*, OD 1873, nr 18.
Wernic H., *Listy o wychowaniu*, OD 1872, nr 36.
Wernic H., *Myśli o wychowaniu i nauczaniu*, Warszawa 1895.
Wernic H., *Zabawki dziecinne i ich znaczenie wychowawcze*, OD 1873, nr 17.
Wiadomości literackie, OD 1867, nr 6.
Wiadomości literackie, OD 1868, nr 34.
Wiadomości o wydanych książkach, OD 1869, nr 20.
Władysław z Zacisza, *Przedwiośnie*, OD 1867, nr 15.
Wybór nauczycieli domowych, OD 1874, nr 45.
Wychowanie domowe, OD 1873, nr 28, 44; „Wychowanie w Rodzinie” 2016, t. 16.
Wżyłmadło do bielizny, OD 1867, nr 9.
Z czego i jak robi się cukier, OD 1869, nr 22.
Z. Kowerska, *O wychowaniu macierzyńskim*, „Kronika Rodzinna” 1883, nr 10.

- Zadanie kobiety przez Oskara Stanisławskiego*, OD 1870, nr 4–5.
- Zagraniczne wychowanie naszych paniczów. Napisał Oskar Stanisławski*, OD 1870, nr 33–43.
- Zaleska Z., *Czasopisma kobiece w Polsce: (materiały do historii czasopism): rok 1818–1937*, Wyższa Szkoła Dziennikarska, Warszawa 1938.
- Zaplata robotnika*, OD 1865, nr 25.
- Zbytek*, OD 1969, nr 2.
- Zdrowie, czas i pieniądze: napisał Aleksander Osipowicz*, OD 1870, nr 23.
- Zofia z Brzozówki, *Małżeństwo*, OD 1869, nr 19.
- Zofia z Brzozówki, *Miłość macierzyńska*, OD 1869, nr 4.
- Zofia z Brzozówki, *Młodość*, OD 1869, nr 40–41.
- Zofia z Brzozówki, *Oszczędność*, OD 1870, nr 6.
- Zofia z Brzozówki, *Zaraza mody*, OD 1869, nr 5.
- Żdzarska J., *O pisaniu powiastek dla dzieci*, OD 1871, nr 17
- Żdzarska J., *Wigilia Bożego Narodzenia*, OD 1867, nr 51.
- Żniwo. *Pieśń wieśniaczki*, OD 1865, nr 35.
- Żołądz-Strzelczyk D., *Polska rodzina szlachecka w XVI–XVIII w. i źródła jej oddziaływań wychowawczych*, [w:] K. Jakubiak, T. Maliszewski (red.), *Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początków XX wieku*, Impuls, Kraków 2010.
- Żona i matka*, OD 1873, nr 19.